

ભાલણ, ઉધ્ધવ અને ભીમ

[તેમના જીવન અને કવન સંબંધી વિવેચન]

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : અમદાવાદ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૫૨૬૨ કિંમત

ગ્રંથનામ ભાલગુ, ઉદ્ધવ અને ભીમ

વર્ગિક ૬-: ૩૫૨

કે. સરસ્વતી દલપતરામ કવીશ્વર જેમારક અંકમાળ, ૫૫

બાલણ, ઉદ્ભવ અને સીમ

(તેમના જીવન અને કવન સંબંધી વિવેચન)

લેખક

શ્રી. રામલાલ ચુનીલાલ મોદી

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : અમદાવાદ

પ્રકાશક : જોડાલાલ જીવણલાલ ગાંધી • આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી • ભદ્ર • અમદાવાદ
મુદ્રક : મણિલાલ પ્ર. મિસ્ત્રી, આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧ લી
પ્રત ૧૭૫૦

સંવત ૨૦૦૧
સન ૧૯૪૪

૧૧૨૧

ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રાચીન
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૫૨૬૫

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
વિભાગ ૧ : ભાલણ		
૧ સમય		૧
૨ જીવન		૭
૩ કૃતિઓ		૧૭
૪ ખ્યાતિ		૪૪
૫ સાહિત્યમાં સ્થાન		૪૯
વિભાગ ૨ : ઉદ્ભવ		
૬ જીવન		૫૨
૭ અંતરિયાલ		૫૪
વિભાગ ૩ : ભીમ		
૮ જીવન		૫૯
૯ અંતરિયાલ		૬૪
પરિશિષ્ટ		
૧૦ કૃષ્ણાવૃત્તિ		૬૫

શ્રી. લલ્લુભાઈ દલપતરામ કવેશ્વર સ્મારક ગ્રંથમાળાનો પરિચય

સ્વર્ગસ્થ લલ્લુભાઈ દલપતરામ કવેશ્વરનાં પુત્રવધૂ બાઈ શ્રી. નિર્મળા દત્તુભાઈ કવેશ્વર તરફથી રૂ. ૧૦૦૦૦)ની રકમ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને સન ૧૯૨૨ માં મળેલી તે અંગેની સ્મારક ગ્રંથમાળાને લગતી કલમ (૩) નીચે પ્રમાણે છે:—

(૬) બ્યાજમાંથી વધેલા (કલમ અ, બ અને ક પ્રમાણે ખર્ચાયા બાદ) બાકી રૂપિયામાંથી સ્વર્ગસ્થ લલ્લુભાઈ દલપતરામ કવેશ્વર સ્મારક ગ્રંથમાળા કાઢવી, તે ગ્રંથો લોકોપયોગી વિષયો પર છતાં આખી લખાવી છપાવવા અને આ યોજનાની ખાત તોમાં યોગ્ય લખાણ કરવું, તેમ જ સ્વર્ગસ્થની છાત્રી મૂકવી. તેના ખર્ચોકનું ખર્ચ ફંડના બ્યાજમાંથી કરવું. પુસ્તકો સ્વતંત્ર રીતે કે અનુવાદરૂપે પણ કરાવવાં.

તદનુસાર સદરહુ ફંડમાંથી નીચેનાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે:—

પુસ્તક	કર્તા	કીમત
૧. અશોકચરિત્ર	શ્રી. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા	૦-૧૨-૦
૨. આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ	પ્રો. બળવતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર	૧-૦-૦
૩. પ્લેટોનું આદર્શ નગર ભા. ૧	શ્રી. પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક	૧-૦-૦
૪. પ્લેટોનું આદર્શ નગર ભા. ૨	શ્રી. પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક	૧-૦-૦

પ્રસ્તુત પુસ્તક સદરહુ ગ્રંથમાળાનું પાંચમું પ્રકાશન છે.

ગુ. ૧૦ સોસાયટી
અમદાવાદ
તા. ૨૦-૧૨-૧૯૪૪

જેઠાશાહ જીવજીતાશાહ ગાંધી
આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી

પ્રસ્તાવના

કેટલાંક વર્ષો ઉપર ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ ગુજરાતી સાહિત્યનો બૃહદ્ ઇતિહાસ રચાવવાની યોજના કરી હતી. તેને અંગે 'ભાલણુ, ઉદ્ભવ અને ભીમ સંખંધી પ્રકરણો લખવાનું કામ મને સોંપવામાં આવ્યું' હતું. પરન્તુ એ યોજના લેખકોના નિયમિત સહકારના અભાવે મૂર્ત સ્વરૂપ મેળવવા ભાગ્યશાળી થઇ નહિ, તેથી આ કાર્ય મેં પડતું મૂક્યું હતું. પરન્તુ આ વર્ષે લેખકોને સોંપાયેલું કામ ઉકેલી નાંખવાને કાર્યવાહક સમિતિએ નિશ્ચય કરવાથી અને તેને માટે લેખકોને આગ્રહ કરવાથી, આ કાર્ય પૂરું કરી શકાયું છે.

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળામાં આજથી બારીસ વર્ષ પૂર્વે 'ભાલણુ'નું ચરિત્ર મેં લખ્યું હતું. ત્યાર પછી નવાં હસ્તલિખિત કાવ્યો હાથ લાગવાથી ભાલણુના જીવન સંખંધી વિચારોમાં ઘણું પરિવર્તન થયું. મારા વિચારો પાછળથી મેં 'એ નગાખ્યાન'ના ઉપોદ્ધાત-માં અને 'કૌમુદી' માસિકમાં પ્રકટ કર્યા હતા. પ્રાચીન સંશોધનને વિષય પ્રાગતિક હોવાથી, ત્યાર પછી પણ કેટલાંક મંતવ્યો બદલાવાની જરૂર પડી. 'ભાલણુ' લખતી વખતે કેટલાંક કાવ્યોની હાથપ્રતો મળી શકેલી નહિ, તેથી તેમનો પારચય વિસ્તારથી આપી શકાયો નહોતો. આ ગ્રંથમાં એ ત્રુટિઓ દૂર થઈ શકી છે

'કૃષ્ણવિષ્ટિ'નાં ચાર પદો હાલમાં મળી શકે છે, તેમાંનું એક પદ મેં 'ભાલણુ'માં પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. આ પુસ્તકના અંતે ચારે પદો પ્રકટ કર્યા છે, તેથી હવે ભાલણુનાં કાવ્યોમાં માત્ર કાદંબરીનો ઉત્તર ભાગ, મૃગી આખ્યાન, અને સીતાવિવાહ એટલાં પ્રકટ થવાં બાકી રહ્યાં છે. દ્રુવાખ્યાન પંદરેક વર્ષ ઉપર 'સાહિત્ય' માસિકમાં પ્રકટ

થયું હતું, પણ તે બહુ અશુદ્ધ રીતે સંપાદિત થયું હતું અને એ માસિકની ફાઇલો અત્યારે દુર્ગ્રાપ છે. વળી તેની બીજી પ્રત પણ અને પાટણમાંથી મળી હતી, તેથી તે શુદ્ધ રીતે પ્રકટ કરવાની અગત્ય છે.* ઉદ્ધવનું 'બ્રુવાહન આખ્યાન' પણ બહુ સુંદર કાવ્ય છે. ગુજરાતી ભાષાનાં સારાં કાવ્યોની ગણનામાં આવે તેવું તે કાવ્ય છે. તે પણ પ્રસિદ્ધ થવા પાત્ર છે.

પાટણ, તા. ૨૨-૬-૧૯૪૧

રામલાલ ચુનીલાલ મોદી

* શ્રી. ભોળીલાલ સાહેબરાને લલિતાના હાથે સુંદર અક્ષરે સં. ૧૭૩૩માં લખાયેલી 'પહેલાં નળાખ્યાન'ની પ્રત મળી છે. 'ગુજરાતી પ્રેસ'ની પ્રત કરતાં એકે બે જ વર્ષ પહેલાં લખાયેલી છે, છતાં પણ તેમાં કાદબરીની પ્રત જેવી બૂની ભાષા જળવાઈ રહી છે, તેથી તે કાદબરીના બીજા ભાગ સાથે છપાવવાની જરૂર છે. 'બીજા નળાખ્યાન'ની પ્રત મળતી નથી, તેને તે બનાવટી ગણી લેવું એકમત.

સ. ૧૪-૧૨-૪૪

રા. ચુ મોદી

શુદ્ધિ પત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨	૬	ઉત્તર વયમાં	પૂર્વ વયમાં
૧૩	૨૨	મહોત્સે છે,	મહોત્સે છે, જેમાં રઘુનાથજીનું મંદિર છે.
૨૪	૨૪	ધર્મતાણું	ધર્મતાણું
૨૭	૨૭	(કડવું ૧)	(કડવું ૧૭)
૪૧	૧૫	પ્રેમાર્નદના દશમમાં	પણ પ્રેમાર્નદના
		પણ	દશમમાં
૫૭	૧૮	કાપ	કાપ

વિભાગ પહેલો

પ્રકરણ ૧

ભાલણનો સમય

કૃતિ ભાલણના સમય મંત્રંધી ચોક્કસ પુરાવો મળતો નથી. તે વિશે કેટલાંક પ્રમાણો મળે છે, જે બહુ ખાતરીલાયક ગણી શકાય નહિ. જીમ કવિએ સંવત ૧૫૪૧માં હરિલીલા પોડપકળા નામનું કાવ્ય સિદ્ધપુરમાં રચ્યું હતું. તેના આરંભમાં નીચેની પંક્તિઓ છે:—

આવી દ્વિજનક લાગુ પાછ, મજનક કીધુ બહુત પસાઈ,
કર જોડી આઠાણુ વીનવ્યા, 'સ્વામી, મઝ ઉપરિ કરુ દયા.
મનમાંહિ ઉત્કંઠા ઘણી કથા કહેવા કેશવતણી;
તઠારી અનુકંપા થિકી ગાયોસ ગુણુ હૂં સુત દેવકી.
કથા રખે રહિ અધિવચિમાંહિ, પછક લોકહસારત થાઈ.
વલનુ વચન મહાકવિ કહઈ, 'એ કથા અધવચિ નવિ રહઈ.'
આણી દૃઢયવિચાર વિવેક પૂરવ છાયુ આપુ એક.
“સોલકલા સંજીવિની, બીજી બિંબ મયંક,
પૂરી પાતકનાશિની, હુસઈ કથા નિકલંક.”

અર્થ

વલી ઉપરિ વરદાન, ‘પામીશ ધરણીધરનું’ ધ્યાન.’
તુઠા દ્વિજ દીધી આશીષ, ‘તુજનક પ્રસન્ન હુસઈ જગદીશ’
વિપ્રતણું વચન પામીજી, કર જોડી મસ્તક નામીજી.
તુ મઝ બાણી અક્ષર યુગતિ, પામ્યુ કેશવતણી હૂં ભગતિ.

અર્વાચીન ભાષામાં અનુવાદ:—

આવીને આઠાણુને પ્રણામ કર્યા. મારા ઉપર તેમણે બહુ કૃપા કરી. હાથ જોડીને મેં તે આઠાણુને વિનંતી કરી કે, “હે મહારાજ, મારા ઉપર કૃપા કરો. કેશવની કથા કહેવાની મારા મનમાં બહુ ઉત્કંઠા છે. તમારી કૃપાથી હું દેવકીસુત(કૃષ્ણ)ના ગુણ ગામશ. મારી કથા રખેને અધવચમાંથી અટકી પડે અને પછી લોકોમાં મારી હાંસી

થાય.” એ સાંભળીને મહાકવિએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો, “ એ કથા અધવચ અટકી નહિ પડે.” તેમણે હૃદયમાં વિવેકથી વિચાર કરીને મને એક પૂર્વછાયા (દોહરો) સંભળાવ્યો:—

“ સોળ કળાએ ખીલશે, જેમ ચંદ્રનું રૂપ;
થારો પાપવિનાશિની, કથા અદોષ અનુષ.”

વળી ઉપરથી વરદાન આપ્યું કે “ તું પ્રભુની ભક્તિ પ્રાપ્ત કરીશ.” તે બ્રાહ્મણ પ્રસન્ન થયા અને આશિષ આપી કે “ તારા ઉપર જગદીશ પ્રસન્ન થશે.” આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણનો આશીર્વાદ મેળવીને મેં પ્રણામ કર્યાં. તેથી મને અક્ષરયુક્તિ (કાવ્યરચના)નું જ્ઞાન મળ્યું અને કેશવની ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ.

બીમે સં. ૧૫૪૬માં રચેલા પ્રબોધપ્રકાશના મંગળાચરણમાં તે પુરુષોત્તમને વેદાન્તમાં પારંગત કહે છે:—

પુરુષોત્તમાનમ્ય વિપ્રં વેદાન્તપારગમ્ ।

વળી એ ગ્રન્થના અંતમાં પુરુષોત્તમની નીચે પ્રમાણે ઓળખાણ આપે છે:—

અધીત સકલશાસ્ત્રસિદ્ધાન્ત, પ્રેમ અધિક ઉપરિ વેદાન્ત;
મી પુરુષોત્તમતણા પ્રસાદ કીધું એહ કથા અનુવાદ.

આ ઉપરથી બીમના ગુરુ સંબંધી નીચેની હકીકત આપણે તારવી શકીએ એમ હીએ:—

(૧) તેનું નામ પુરુષોત્તમ હતું. (૨) તે બ્રાહ્મણ હતો. (૩) તેણે સકલશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. (૪) તે વેદાન્તમાં પારંગત હતો. (૫) તે ગુજરાતી ભાષાનો મહાકવિ હતો.*

* ઉપરના ગુજરાતી પૂર્વછાયાની રચના અને મહાકવિનું વિશેષણ ગુજરાતી ભાષાની તેની કાવ્યરાક્તિનું પ્રમાણ છે. કેટલીક પ્રતોમાં ‘મહાકવિ’ને બદલે ‘મહારિષિ’ વિશેષણ છે. ‘મહારિષિ’નો અર્થ પણ ‘મહાકવિ’ થઈ શકે છે—
ઋષયો મન્ત્રદ્રષ્ટારઃ એ કૃતિવાક્ય અને યદ્ય વાક્યં સ ઋષિઃ એ ચારકનું વચન કવિને ઋષિ જણાવે છે.

હવે આ લક્ષણો બાલણને લાગુ પડે છે કે નહિ તે જોઈએ. બાલણ બાલણ હતો એમાં તો શંકાને સ્થાન જ નથી. તે ઉત્તરવયમાં પુરુષોત્તમજી મહારાજ તરીકે પુજાતો હતો એમ સ્વ. નારાયણભારતીએ ઇ. સ. ૧૮૮૭માં પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિકમાં લખેલા બાલણના ચરિત્રમાં જણાવ્યું છે, વળી તેના ધરમાંથી મળી આવેલી ચાંદીના પતરા ઉપરની તેની છબીના ઉપર શ્રી પુરુષોત્તમ મહારાજ પાટળના એમ અક્ષરો ક્રાંતર્યા છે. તે ઉપરાંત સ્વ. ભારતીને પુરુષોત્તમકૃતં બ્રહ્મતત્ત્વમ્ એમ લખેલી પુષ્પિકાવાળું એક સંસ્કૃત અષ્ટક તેના ધરમાંથી મળી આવ્યું હતું. આ પ્રમાણે ઉપરથી તેનું અપર નામ પુરુષોત્તમ હોવામાં કોઈ નતની શંકા રહેતી નથી. તેણે આર્યધર્મશાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો તે તો તેનાં વિવિધ વિષયનાં આખ્યાનો અને કાવ્યો ઉપરથી જણાય છે. રામાયણ ઉપરથી રામબાલચરિત અને સીતાવિવાહ, મહાભારત ઉપરથી નળાખ્યાન, માર્કંડેય પુરાણ ઉપરથી સમશ્ચતી, શિવપુરાણ ઉપરથી મૃગી આખ્યાન, પદ્મપુરાણ ઉપરથી જલંધર આખ્યાન, ભાગવત ઉપરથી દશમસ્કંધ અને દ્રુવાખ્યાન રચ્યાં છે. તે ઉપરાંત દશમસ્કંધમાં હરિવંશ અને દ્રુવાખ્યાનમાં કાશીખંડનો ઉલ્લેખ કરે છે. નળાખ્યાનની નીચેની પંક્તિમાં સૌત્રામણિ નામના શ્રૌત યજ્ઞનો ઉલ્લેખ તેણે કર્યો છે:—

સૌત્રામણે દેખીને સુરા, હરખ્યો જીગ અણજણે પુરા;
વેદ વદન્ત દીઠા જેટલે, નાઠો તે તાંહાંથી તેટલે. (૧૧, ૯૪)

આ ઉપરથી જણાય છે કે તેને ગૃહ્યસૂત્રોનું પણ સારું ગાન હતું તે એક સ્થળે નીચેની પંક્તિ નળાખ્યાનમાં લખે છે:—

ઇન્દ્ર ઓળખ્યો અહલ્યા નર, પાવક ઋષિપત્ની વ્યભિચાર,
જમ બાંધ્યું જમનાંશું મન; શું કહીએ ગુણ તેહેના ધન્ય! (૧૧, ૩૩)

આમાં યમ અને યમીના પ્રેમની જે કથા છે, તે મહાભારત કે પુરાણોમાં નથી. તેનું મૂળ ઋગ્વેદના યમસૂક્તમાં જ છે. (૧૦, ૧૦).

આ ઉપરથી ઋગ્વેદની સંહિતાનું પણ તેને જ્ઞાન હોવાનું નિશ્ચિત છે. નળાખ્યાનના નીચેના ઉદ્દેશો જોતાં તેણે મનુસ્મૃતિ આદિ ધર્મશાસ્ત્રોનો પણ સારો અભ્યાસ કર્યો હતો એમ લાગે છે.

વચન કાં તે વીસાર્યા, જે દૂરોદર મહા પાપ (૧૨, ૧૬)
ચોરીમાંહે કહ્યું, એક આપણું ચિત્તરે, (૧૭, ૫)
ચરણ ચાપું, નીર પાકું કરું અહોનિશ સેવ,
નારને ભરથારથી કેા અવર છે શું દેવ ? (૧૫, ૧૭)
ચાર વેદ ભણવા આચરતાં, માંડી જોતાં તોલે,
સત્યતણે પાસે કેા નાવે, મોટા મુનિ એમ જોલે. (૨૦, ૪)
ધૂર્તે વજ્ર વધારી વનમાં સુતી મેહેલી નારી,
પરમસાધવી પુત્રની માતા, કેહિ જુદે વિચારી ? (૨૬, ૩)
પત્નીની તો રક્ષા કરવી, ભરણપોષણ તો દેવું;
ધર્મ જાણતો તે કયમ મહેલે સ્વર્ગતણું કળ લેવું ? (૨૬, ૫)
જાણે ધર્મ ચતુર જોહ, પુત્રવતી ત્યજે કેમ તેહ ? (૩૧, ૪૬)

હવે, ચોથા લક્ષણ સંબંધી વિચાર કરીએ. સ્વ. નારાયણ ભારતીએ ચોતાના લેખમાં લાલજીના એક બહુ અશુદ્ધ સંસ્કૃતમાં લખાયેલા અષ્ટકની નોંધ કરી છે. તેની પુષ્પિકા इति श्रीपुरुषोत्तमकृतं ब्रह्मतत्त्वम् જાણી છે. એ ઉપરાંત તેમણે એક પાનામાંથી નીચેની પંક્તિઓ ઉતારી છે:

“જત્રીસ લક્ષણ સંસારનાં તે નવ જાણું કાંચ
તેત્રીસ લક્ષણ નિરંજનનાં આવે શુરુદૃપાચ.
તે કેા પ્રવીણ હોય ? ચૌદ વિધાનાં કર્મ,
પંદરમી વિધા છે રે સોહમ
તે પ્રભુ આપજે હમ કહે પુરુષોત્તમ.

આ ઉપરાંત મુનિશ્રી જશવિજયજી પાસેથી એક જૂના પાના ઉપર લખાયેલું રેટિયા-ગીત મળ્યું હતું, તે મેં સં. ૧૯૮૭ના જોડ આસના ‘પ્રસ્થાન’માં પ્રકટ કરાવ્યું હતું, તે નીચે આપું છું:—

અજરામર એક રેટીલ રે, તેને ફેરનો નહિ પાર રે,
ફાણ એક ભમતો રહે નહિ રે, અકલ તે માંડણહાર રે. અ૦ ૧:

સંવત્સર તે લાઠી રે, તેને આરા માસ તે બાર રે,
અયન બે તે દાખડાં રે, ખીલાયત્ર મસાર (!) રે. અં ૨
બાંધી તે સંધે બે દામણાં રે, માલીસારો મેર રે,
મહત્ર ધડી માંકડી રે, ઉડણુચડણુ તે માળ ફેર રે. અં ૩
હખા કીધુ હખારીક રે, ઉઠાવી આકાંકાર (!) રે,
મૂલ પ્રગટ માંચી કરી રે, માયા તે કાંતણુ હાર રે. અં ૪
એક ચડે, એક ઉતરે રે, આપૂપા તે અરાણુઆ (!) રે,
મન ફેરવુ ફાલકે કે રે, બીટીઉ વારો વાર રે. અં ૫
મુરણુ સાથે માંડીક રે, વેચાય તે કર્મને હાય રે,
ભાલણુ બૂલો પડ્યો રે, જોણુ સેવ્યા નહિ રધુનાથ રે. અં ૬

આ પદનો વિષય વેદાન્તનો છે. અજરામર કાળને રેટિયાની ઉપમા આપી છે. કાળનું ચક્ર હંમેશાં ફરતું રહે છે. રેટિયાના પૈડાની લાકડીને વર્ષની ઉપમા આપી છે અને તેના આરાઓને બાર માસ કહ્યા છે. તેનાં બે દાખડાં તે વર્ષનાં બે અયન-ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન-શ્રવણને માંચીની ઉપમા આપી છે, અને માયાને રેટિયા કાંતનારી કહી છે. તે માંચી ઉપર બેસીને એટલે શ્રવણનું આવરણુ કરીને આ કાલચક્ર ચલાવે છે. જીવને સૂતરની ઉપમા આપી છે અને મનને ફાળકાની. છેવટે લખ્યું છે કે તે સૂતર કર્મને હાથે વેચાય છે, એટલે જીવના કર્મ પ્રમાણે ગતિ થાય છે અને જે જીવ રધુનાથજીને સેવતા નથી તે મંસારમાં બૂલો પડે છે.

ભાલણે મૂલ મંસ્કૃત કાદંજરીમાં નહિ તેવા નવા શ્લેષ યોજ્યા છે. તેમાંથી એક શ્લેષ નીચે પ્રમાણે છે:—

“ અહંકાર તે જોહનિ શ્રદ્ધાજ્ઞાન. ”

એ નગરમાં બીજા કોઇને નહિ પણ માત્ર શ્રદ્ધાજ્ઞાનીઓને અહંકાર (અહં બ્રહ્માસ્મિનો ભાવ) હતો.

ધ્રુવાખ્યાનમાં અદ્વૈત વેદાન્તજ્ઞાનનાં તત્ત્વો તેણે વિસ્તારથી નિરૂપ્યાં છે. ધ્રુવાખ્યાનના પરિચયમાં મેં તેના ઉતારા આગળ કર્યાં છે, આ પ્રમાણે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ભાલણુ વેદાન્તજ્ઞાનમાં પારંગત હતો.

છેલ્લા લક્ષણ સંબંધી મતભેદ થશે નહિ. કાદંબરીનો સળંગ રસિક અનુવાદ કરનાર, નૈષધચરિતની છાયા લઘ્વ સુંદર નળાખ્યાન રચનાર અને ધાર્મિક આખ્યાનોનો ગુજરાતીમાં ધોધ વહેવડાવનાર તેના જમાનામાં મહાકવિ તરીકે માન પામતો હોય તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.^૧

આ પ્રમાણે બીમનો ગુરુ બાલણ ઠરતાં, તેનો સમય વિક્રમનું સોળમું શતક નિશ્ચિત થાય છે. વળી બીમનાં વચનો ઉપરથી આપણે બાલણના અવસાનકાળ સંબંધી કંઈક અનુમાન કરી શકીએ છીએ.^૨ બીમ સં. ૧૫૪૧માં રચાયેલી હરિલીલામાં ગુરુના નામનો ઉલ્લેખ કરતો નથી, તેથી એમ માની શકાય કે બાલણ તે વખતે હયાત હશે. વળી એ કાવ્ય રચતા પહેલાં તે બાલણનો આશીર્વાદ મેળવવા સિદ્ધપુરથી પાટણ આવે છે એ હકીકત પણ તે સમયે બાલણની જૂતલ ઉપર સ્થિતિ હોવાનું નિશ્ચિત કરે છે. પરન્તુ સં. ૧૫૪૬માં રચેલા પ્રજોધપ્રકાશમાં બીમ ગુરુનું નામ જણાવે છે. આથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે તે વખતે બાલણ હયાત નહિ હોય, કારણ કે જીવતા ગુરુનું શિષ્યે પ્રકટ નામ ન લેવું એવી આર્યજાતિની રૂઢિ હતી. આથી બાલણ સં. ૧૫૪૫-૪૬માં મરણ પામ્યો હશે એમ આપણે અનુમાન કરી શકીએ.

હવે આપણે તેના જન્મકાળ સંબંધી અનુમાન કરીએ. બીમનાં કાવ્યોમાં પુરુષોત્તમની જે અનહદ માન સાથે સ્તુતિ કરવામાં આવી

૧ ઉપર જણાવેલાં પાંચ લક્ષણોમાંથી ચાર લક્ષણો નરસિંહ મહેતાને પણ ઘટાવી શકાય એવાં છે, પરન્તુ તેનું અપરનામ પુરુષોત્તમ હવું જ નહિ, તેથી નરસિંહ બીમનો ગુરુ ઠરી શકતો નથી. તે સમયે ગુજરાતમાં અન્ય કોઈ કવિ નહોતો કે જેને આ લક્ષણો ધરી શકે.

૨ બીમ નળાખ્યાનમાં તે રચાયાનું વર્ષ સં. ૧૫૪૫ આપ્યું છે, પણ તેની હાયપ્રત મળતી નથી, તેમજ તે બાલણ જેવા સિદ્ધહસ્ત રાખ્દસ્વામીની કૃતિ હોઈ શકે નહિ એ વાત એ નળાખ્યાનનું વિવેચન જોવાથી સ્પષ્ટ થશે.

છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે સમયે બાલણુ બહુ વૃદ્ધ થયેો હોવો જોઈએ અને પુરુષોત્તમ મહારાજ તરીકે લોકોમાં સારી ખ્યાતિ પામી ચૂક્યો હોવો જોઈએ. આથી તેના જન્મનું વર્ષ અલાર સુધીમાં સં. ૧૪૯૫ થી સં. ૧૫૦૦ સુધી અટકળવામાં આવ્યું છે તે મને બરોબર લાગતું નથી. ૨૧. નારાયણ ભારથીએ કેટલાક કાગળના ટુકડા ઉપરથી બાલણુના જન્મનું વર્ષ સં. ૧૪૬૧ જણાવ્યું હતું, તે મને યોગ્ય જણાય છે. આથી તેની જીવનમર્યાદા સં. ૧૪૬૧થી સં. ૧૫૪૫ સુધીની આંકીએ તો ખોટું નથી. જો આ અનુમાન સત્ય હોય તો તેણે લગભગ પંચાશી વર્ષનું આયુષ ભોગવ્યું હશે એમ કહી શકાય.

પ્રકરણ ૨

બાલણુનું નામ

બાલણુ નામ ગુજરાતમાં પ્રચારમાં નહિ હોવાથી, કદાચ એમ ધારવામાં આવે કે તે તેનું જન્મ નામ નહિ હોય, પણ કવિ તરીકે ધારણ કરેલું નામ હશે. અને તેનું મૂળ નામ પુરુષોત્તમ હશે. પરન્તુ તેના સમયમાં ગુજરાતમાં તેવાં નામો પાડવાનો રિવાજ હતો, એ સંબંધી એક પ્રમાણ મળી આવ્યું છે. બાલણુના સમકાલીન મહમ્મદ એમઝાના સરદાર અને સૂરતનું ગોપીતળાવ ખોદાવનાર અને ગોપીપરું વસાવનાર ગોપીનાથ (મલીક ગોખી)ના પૂર્વજનું નામ બાલણુ હતું. એમ વંશવર્ણન નામના કાવ્ય ઉપરથી જણાય છે:—

મદનગદનિહન્તા શત્રુશર્મપ્રહન્તા વ્યજયત વરમંત્રી માણ્ણો રામસૂતુઃ ॥શ્લો० ૩૫॥

ગોપીનાથના પૂર્વજો વડનગરના નાગર બ્રાહ્મણો હતા.^૧ તેથી ઉત્તર ગુજરાતમાં તેવાં નામો બાલકોનાં પાડવામાં આવતાં એમાં સંશય નથી. આથી તેનું બાલણુ નામ જન્મનું છે અને પુરુષોત્તમ નામ પાછળનું છે એ સ્પષ્ટ છે.

જ્ઞાતિ

ભાલણ મોઢ જ્ઞાતિનો હતો એ સંબંધી હવે મતભેદ નથી, કારણ કે તેના દશમસ્કંધની નીચેની પુષ્પિકામાં તે સ્પષ્ટ છે:—

इति श्री भागवतमहापुराणे दशमस्कंधे बाललीलाप्रबन्धे पाटणनगर-मो-ब्राह्मण भालणकृत संपूर्ण ॥

મોઢ બ્રાહ્મણોમાં એ વિભાગ છે—ત્રિવેદી અને ચાતુર્વેદી. તેમાંથી એ કયા વિભાગનો હતો એ જાણવાને માટે કોઈ લેખી પુરાવો મળ્યો નથી, પણ સ્વ. નારાયણ ભારથીની શોધમાં તે ત્રિવેદી મોઢ જણાયો હતો અને તેની ગાદી, છમ્મી, વગેરેનો વારસો તેના ભાણેજના વંશના દાવે અમદાવાદના એક ત્રિવેદી મોઢને મળ્યો હતો, એ જોતાં તે ત્રિવેદી મોઢ હોવાનો સંભવ છે.

અટક

સ્વ. નારાયણ ભારથીએ ભાલણના ઘરમાંથી મળી આવેલા કેટલાક કાગળો ઉપરથી લખ્યું છે કે તેની અટક હવે હતી અને પાછળથી ભટ થઈ હતી. ભટ અટકને માટે તો કોઈ પણ પુરાવો નથી. જો કયા વાંચવાના કારણે ભટ થઈ હોય તો પ્રેમાનન્દની માફક ભાલણ પોતાના કોઈ કાવ્યમાં કે તેની પુષ્પિકામાં જણાવ્યા વિના રહે નહિ. સ્વ. ભારથીએ કાગળના કટકાનો પુરાવો જે આપ્યો છે તે સંશયગ્રસ્ત છે, કારણ કે તેમણે શોધ કરી તે વખતે તે ઘર એક શ્રીમાળી બ્રાહ્મણના કબજામાં હતું, તેથી તે શ્રી. બ્રા.ના પૂર્વજોના પણ તે કાગળો હોવાનો સંભવ છે. આથી કાદમ્બરી અને મામડી આખ્યાનની પુષ્પિકાઓમાં જણાવેલી 'ત્રિવાડી' અટક જ મને યોગ્ય જણાય છે.

પિતાનું નામ

સ્વ. નારાયણ ભારથીને હવે પુરુષોત્તમ મંગળજીનો લખેલો કાગળનો ટૂકડો મળ્યો હતો, તેમાં એના પિતાનું નામ હવે મંગળજી દયાળજી આપેલું છે. પરંતુ આ કાગળ વિશ્વાસલાયક નથી, કેમકે સ્વ.

આરથી જ તેના સંબંધમાં લખે છે કે “ અક્ષર મુજરાતી છે. તેનેઃ મરેડ એવો છે કે કોઈ ગામડાના શ્રીખાઉ વાણિયાના અક્ષરો હોય.” વળી ઉપર જણાવ્યું તેમ બાલણુનું જન્મનામ પુરુષોત્તમ નહોતું તેમ તેની અટક પણ દેવે નહોતી. આથી તેનો પિતા દેવે મંગળજી દયાળજી હોઈ શકે નહિ એ સ્પષ્ટ છે. ઉપર કહ્યું તેમ તે ધરના માલેક શ્રી. આ.નો કોઈ પૂર્વજ હોવો જોઈએ. આથી અત્યારે તો બાલણુનાં માતાપિતાનાં નામ સંબંધી આપણે અંધારામાં છીએ એમ કહી શકાય.

આત્મકાળ

બાલણુનો આત્મકાળ કેવી રીતે વીત્યો હતો તે આપણે જાણતા નથી, પરંતુ તેણે ઉચ્ચ પ્રકારનો વત્સલ રસ નિરૂપ્યો છે અને બાલ-સ્વભાવનું હૃદયંગમ ચિત્ર દોર્યું છે, તે સ્વાનુભવ વિના શક્ય નથી. એ જોતાં તેનો આત્મકાળ બહુ સુખમાં ગયો હોવો જોઈએ અને માતાપિતાએ તેને બહુ લાડકોડમાં ઉછેર્યો હોવો જોઈએ એમ અનુમાન કરીએ તો ખોટું નથી.

અભ્યાસ

કવિના અભ્યાસ સંબંધી વીગતો મળતી નથી, પણ તેનાં કાવ્યો ઉપરથી આપણે કેટલાંક અનુમાનો કરી શકીએ છીએ. કાદંબરીમાં તેણે ગામડી નિશાળેથી ભણીને આવતા બાલકનું ચિત્ર દોર્યું છે:—

“ નેસાલિથી ભણી આવિ, પાટી ખડિહ હાથિ.

આઈ ! કહી બોલાવતુ ધરિ બાલ ધાલિ બાથિ;

એ ઉરિક વીતુ નહીં, જે પુત્રમાતા નામ ! ” (પૃ. ૪૧-૪૨)

વળી, તેના બીજા નળાખ્યાનમાં તે વાણિયાના નામાની એક

પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ કરે છે:—

નળના તેજ રૂપીઓ સૂરજ, જશ રૂપે શશી દેખી,

બ્રહ્મા સાચું જૂઠું જોઈ, અંતર ગતે ઉવેખિ.

જયમ નામું જૂઠું જાણીને વણિક લઇને વાળે,

ત્યમ વિખાતા એ જૂઠા જાણી રવિશશીને કુંડાળે.

(કડવું ૪, કડી ૧૧-૧૨)

આમાં નળના મુખને ચન્દ્ર અને સૂર્ય કરતાં ઉચ્ચતર ગણાવેલું છે. નળનું મુખ સર્વોપરી પછી બ્રહ્માને એમ લાગ્યું કે મેં સર્જેલા સૂર્ય અને ચન્દ્ર એની તોલે ન આવે, તેથી જેમ વાણિયો કાંઈના નામે જોડી લખાયેલી રકમના આસપાસ કુંડાળું કરીને તેને વાળી નાંખે છે, તેમ બ્રહ્મા સૂર્ય અને ચન્દ્રની આસપાસ જળકૂંડું કરે છે. મૂળ નૈષધના શ્લોકનો આ અનુવાદ છે, પરંતુ મૂળમાં વાણિયાના નામાની વાત નથી, તેથી એટલી બાલણીની સ્વતંત્ર કલ્પના છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે ગામઠી નિશાળે તેણે અક્ષરજ્ઞાન મેળવ્યું હશે અને તે નામુંઠામું પણ ત્યાં શીખ્યો હશે.

આ ઉપરાંત તેણે સંસ્કૃત વ્યાકરણ અને સાહિત્યનો પણ સારો અભ્યાસ કર્યો હતો તેમ તેનાં કાવ્યો ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ. મૂળ કાદંબરીમાં નહિ તેવો એક શ્લેષ તેણે અનુવાદમાં યોજ્યો છે:—

સંનિપાત વ્યાકરણ વિધિ, તિહાં રોગ નહિ દુષ્ટ (૫. ૩)

તેણે રામચરિત્ર સંબંધી નાટકો પણ વાંચ્યાં હતાં એમ સીતા-વિવાહના આરંભમાં જણાવે છે.

અનેક કવિએ વર્ણવ્યું નાટક કરીને પ્રબંધ;

કહે બાલણી બાપા એ શું રે પદનો કરીને બંધ. (૧, ૪)

તેણે નૈષધ કાવ્ય અને નલયંપૂનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો એમ તે બીજા નળાખ્યાનના આરંભમાં લખે છે:—

નૈષધ, ચંપૂ મહાભારતમાં કવિ કીર્તિ અતિ લીધી;

કાલાંને પ્રીછવવા બાલણે બાપાએ એ કીધી.”

નળાખ્યાનમાં નૈષધકાવ્યના પાંત્રીસ શ્લોકોનો સીધો અનુવાદ છે અને નલયંપૂમાંથી કાદંબરીમાં એ શ્લેષ લીધા છે:—

શલ પ્રાસાદ ચડિકા કરી; ગાંધીનિ પણ કુષ્ટ” ૫. ૩)

આ પ્રમાણે સંસ્કૃત વ્યાકરણ અને સાહિત્યના અંગેનો તેણે સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. આ અભ્યાસ તેણે પાટણમાં કર્યો હતો કે અહારગામમાં અને સંસ્કૃત પાઠશાળામાં કર્યો હતો કે કોઈ શાસ્ત્રી પાસે.

તે જાણવાનું સાધન નથી. તે ધ્રુવાખ્યાનમાં પોતાના ગુરુ શ્રીપાતજીનો ઉલ્લેખ કરે છે:—

શ્રીપાતજીની કૃપા કરિનિ કથા કાંઈ કહેવાય,
કહે કવિ હું ગુરુતણા અહોનિશ પૂજ્ય પામ. (૧૮. ૨૦)

આ શ્રીપાતજી પાસે તેણે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો હતો. આ શ્રીપાતજી અને નરસિંહ મહેતાની હારમાળાના શ્રીપત્ય પંડિત એક જ હશે એમ હું ધારું છું. માંડલિક રાજા હાર પ્રસંગે તેની માતાની સલાહથી શ્રીપત્ય પંડિતને બોલાવીને નરસિંહની ભક્તિ વિશે તેમનો અભિપ્રાય પૂછે છે. શ્રીપત્ય નરસિંહની ભક્તિ સાચી જણાવે છે અને પોતે ઉનામાં જોયેલો મામેરા વખતનો ચમત્કાર વર્ણવી બતાવે છે. તે પોતાની ઓળખ નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

“ત્યવારિ શ્રીપત્ય કહિ,” સુણોનિરધાર: મિં જપ જગ્ય કીધા તણ વાર
મહારુદ્ર કીધા વાર તેત્રીસ; અતિરુદ્ર કીધા વાર એકવીસ,
ભાગવત, ભારત, સુણ્યાં પુરાણ; જુદું જોલવા નારાયણની આણિ;
અનેક તીરથ હું તાં ભમ્યા; મિં માહરો ધણુમ્ દેહ દમ્યા;
પણ નરસિંઆની કથા સાંભલિ, બ્રહ્મહત્યાદિક પાતક ટલિ.

(પદ ૨૬, શ્રી. કે. ડા. શાસ્ત્રી સંપાદિત)

આ ઉપરથી લાગે છે કે શ્રીપાત પંડિત બહુ વિદ્વાન અને તે કાળે બહુ પ્રસિદ્ધ હોવા જોઈએ. તે મૂળ પાટણના હોય અને પછી જૂનાગઢમાં નિવાસ કર્યો હોય તો તે ભાલણુના ગુરુ સંભવી શકે.

ધાર્મિક મંતવ્ય

ભાલણુના અન્ય ગુરુનો ઉલ્લેખ પણ મળે છે. મામકી આખ્યાનની પુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે:—

“ધૃતિશ્રી પદ્મપુરાણે ઉમામહેશ્વરસંવાદે ત્રવાડી ભાલણુકૃત મામકીનું આખ્યાન સંપૂર્ણ. શ્રી ગુરુ બ્રહ્મપ્રિયાનંદ નાથજીના પ્રેરાથી લખાણું છે. શ્રી” (જી. પ્ર. ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૭.)

આ બ્રહ્મપ્રિયાનંદ તેના ધર્મગુરુ હોવા જોઈએ એમ હું માનું છું. તે પૂર્વવચમાં શ્રાકત હતો, તેમાંથી આ ગુરુએ તેને રામભક્તિ તરફ

વાળ્યો હશે એમ જણાય છે, કારણ કે આ કાવ્ય તેની પ્રેરણાથી બાલણે લખ્યું છે અને તેમાં રામનામનું માહાત્મ્ય વર્ણવવામાં આવ્યું છે. જેમ અઝમિલ મરતી વખતે પોતાના નારાયણ નામના પુત્રનું નામ લેવાથી વૈકુંઠમાં ગયો હતો, તેમ મામડી નામની વેશ્યા પણ અંત સમયે પોપટને રામનામ બોલવાનું કહેવાથી પ્રભુધામમાં ગઈ હતી.

બાલણુ ઉત્તર વયમાં શાકત હતો એ સંબંધી ચાર આખ્યાયિકા-ઓ સ્વ. નારાયણ બારીએ નોંધી છે, તે નીચે પ્રમાણે:—

(૧) કાઠ સાધુએ ચમત્કાર બતાવવાનું આદ્વાહન કરવાથી તેણે દાતણની ચીરી ખોરીને તેમાંથી ઝાડ ઉગાડ્યું હતું.

(૨) બાલણુ વામમાર્ગની ઉપાસનાની મહાપૂજા કરતો હતો, તેની કાઠએ મુસલમાન અધિકારીને ચાડી ખાવાથી તે જોવાને આવ્યો. તે વખતે દારૂના સીસામાંથી તેણે દૂધ કાઢીને બતાવ્યું અને માંસનો થાળ પુષ્પથી ભરેલો દેખાડ્યો અને તે અધિકારીને શાપ આપ્યો કે તું સત્તર દિવસ પછી મરણ પામીશ. તે પ્રમાણે તે મરણ પામ્યો.

(૩) બીજે પ્રસંગે એક અધિકારીએ શક્તિ-પૂજામાં સ્ત્રીઓની આસપાસ ઘેરાઈને બેઠેલો જોઈ તેને ઓરડીમાં પૂરીને તાળું માર્યું, પણ સાંજે તે મીરાંદાતારને સલામ કરવા ગામ બહાર ગયો, ત્યારે દર્ગાહના ઓટલા ઉપર તેને બેઠેલો જોયો હતો.

(૪) બાલણુના પુત્રને જનોઈ આપવાના પ્રસંગે તે ઔરંગાબાદમાં હતો. ત્યાં તેને જનોઈ સંબંધી કાગળ મુહૂર્તના આગલા દિવસે મળ્યો, પણ તે એક રાતમાં જ ત્યાંથી પાટણ આવ્યો હતો.

આ ચમત્કારોની વાતો માની શકાય એવી નથી. છેલ્લી કથામાં બાલણુ ઔરંગાબાદ ગયાનું જણાવવામાં આવ્યું છે, પણ તે તો બાલણુના સમય પછી દોઢસો વર્ષે વસ્યું હતું. ઔરંગઝેબની દક્ષિણની સુબાગીરી (સં. ૧૬૬૨ થી ૧૭૦૦) વખતે તેણે એ શહેરની સ્થાપના કરી હતી.

આ ચમત્કારોને ન માનીએ તોપણ એટલી વાત સત્ય માનવી પડશે કે બાલણે તરૂણાવસ્થામાં વામમાર્ગી શાક્ત સંપ્રદાયની દીક્ષા લીધી હતી. આ સમયે તેણે સમશતી અને કદાચ મૃગી આખ્યાનની રચના કરી હતી. તે આખ્યાનોમાં તેની રામભક્તિનો સહેજ પણ નિર્દેશ નથી.

પરંતુ પાછળથી તે રામભક્ત થયો હતો એ સ્પષ્ટ છે, કારણ કે ત્યારપછીનાં કાદંબરી સિવાયનાં બધાં આખ્યાનોમાં રામભક્તિનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે.^૧ કાદંબરીની કથા ધર્મવિપયક ન હોવાથી તેણે તેમાં રામભક્તિનો ઉલ્લેખ નહિ કર્યો હોય. બાલણુ ઉત્તર વયમાં રામભક્ત થયો હતો એ ચોક્કસ છે, પરંતુ તે રામાનન્દ સંપ્રદાયમાં પ્રવિષ્ટ થયો હતો કે નહિ, તે જાણવાનું સાધન નથી. તેના સમયમાં ગુજરાતમાં રામાનંદી સંપ્રદાયનો પ્રચાર હતો, કારણ કે નરસિંહના હારપ્રસંગનો બીમ રામાનન્દી હતો.

બાલણુ રામભક્ત હતો એનો વિશેષ પુરાવો એ છે કે ભાગવતના દશમસ્કંધના અનુવાદમાં તેણે કૃષ્ણલીલા ગાઈ છે ખરી, પણ તેમાં તેણે કૃષ્ણને રામ સ્વરૂપે બજવાનું જણાવ્યું છે:—

બાલણુજન ગુણગાન કરે તે સીતાપતિ જણી.” (૫૬ ૧૧૧)

રામઆલયરિતમાં તો રામને ‘બાલણુ ભવભવ બજશે વેણુ’, ‘બાલણુ પ્રભુ રઘુનાથ મારો મુક્તિનો દાતાર’, ‘બાલણુ પ્રભુ રઘુનાથ માદારો સદાએ રહે સંગ’ વર્ણવે છે. એ વચનો ઉપરથી પણ તે રામનો અનન્ય ભક્ત થયો હતો એમાં સંશય રહેતો નથી.

મોઢ બ્રાહ્મણો અને વણિકોના કુલદેવ શ્રી રામચંદ્રજી છે અને પાટણમાં ‘રઘુનાથજીનો પાડો’ એ નામનો મહોલ્લો છે, જેના પૂજારીઓ મોઢ બ્રાહ્મણો છે અને સેવકો મોઢ વાણિયા છે, તેથી તેણે પોતાના કુલદેવની સ્તુતિ ઉપલાં વાક્યોમાં કરી હોય એમ લાગે, પણ એ વાક્યોના શબ્દો જોતાં તે માત્ર કુલદેવની સ્તુતિના નથી, પણ રામની અનન્ય ભક્તિના છે.

૧ બાલણુના પ્રથમ નળાખ્યાનમાં પણ એક જગાએ ‘બાલણુ પ્રભુ રઘુનાથ’ની છાપ છે. જુઓ ૧૬મા કડવાની છેલ્લી લીટી.

કુટુંબ

ભાલણુને ઉદ્ધવ અને વિષ્ણુદાસ નામના બે પુત્રો હતા એમ નિર્વિવાદ રીતે કહી શકાય. ઉદ્ધવે રચેલા રામાયણના દરેક કડવાના અંતે તેણે ‘ભાલણુ સુત ઉદ્ધવ’ એમ છાપ મારી છે. વિષ્ણુદાસે પણ ઉત્તરકાંડ રચેલો છે. જો કે હાલમાં મળી આવતો ઉત્તરકાંડ તો અંભાતના નાગરબ્રાહ્મણ રામજનકુંવરની કૃતિ સાબિત થઈ છે, પણ તેનાં છેલ્લાં બે કડવાં ભાલણુસુત વિષ્ણુદાસનાં હોય એમ જણાય છે. તેના અંતની પંક્તિઓમાંજૂતે પોતાને ‘ભાલણુસુત’ જણાવે છે.

ઉત્તરકાંડ સંપૂર્ણ સુણતાં ઉપજે મન હલુલ્લાસ

કર જોડી ભાલણુસુત વિનવે નિજ સેવક વિષ્ણુદાસ.

ભાલણુ મામકી આખ્યાનમાં વિષ્ણુદાસનો ઉલ્લેખ કરે છે:—

“ભાલણની વાણી સાંભળી, વિષ્ણુદાસ પૂછે છે વળી.”

આ વિષ્ણુદાસ તેનો પુત્ર હોવાનો સંભવ છે. મામકી આખ્યાન ભાલણુની શરૂઆતની કૃતિ સંભવે છે, કારણ કે તેની પુષ્પિકામાં લખ્યું છે કે તે કાવ્ય તેના ગુરુ બ્રહ્મપ્રિયાનંદનાથની પ્રેરણાથી લખ્યું હતું. આથી એ કાવ્યની રચના પંદરમા શતકના અંતમાં કે સોળમા શતકના પ્રારંભમાં સંભવી શકે છે. તેમાં વિષ્ણુદાસ પ્રશ્ન કરે છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે એની રચના વખતે વિષ્ણુદાસની ઉમર ઓછામાં ઓછી પંદર વર્ષની હોવી જોઈએ, એટલે એનો જન્મ પંદરમા શતકની છેલ્લી વીંશી અટકળી શકાય. આ ઉપરથી ઉત્તર કાંડમાં તેની રચનાનું આપેલું વર્ષ સં. ૧૫૭૫ સંશય પડતું લાગે છે. અને જ્યૌતિષ ગણતરીએ પણ એ વાત સિદ્ધ થાય છે. એ કાવ્યની મિતિ જણાવનારી પંક્તિઓ આ પ્રમાણે છે:—

“સંવત પંદર પંચોતરે શુક્લ પક્ષ કાર્તિક માસ,

પંચમી તિથિ બુધવાસરે પૂર્ણ અંથ હતિહાસ.

પરંતુ જ્યૌતિષગણના પ્રમાણે સં. ૧૫૭૫ ના કાર્તિક સુદ પાંચમે બુધવાર નહિ પણ શનિવાર આવે છે. (ઈ. સ. ૧૫૧૮ ઓક્ટોબર, ૧૩) આથી આ વર્ષ ખોટું લાગે છે. પરંતુ પંચોતરોને બદલે પનરોતરો (૧૫૧૫) હોય તો જ્યૌતિષ ગણતરીએ એ વર્ષમાં એ તિથિએ શુરવાર

આવે છે અને એક દિવસનો જ ફેર રહે છે. (ઈ. સ. ૧૪૫૮ ઑક્ટોબર, ૧૨). આથી બાલણુસુત વિષ્ણુદાસના ઉત્તરકાંડની રચના સં. ૧૫૧૫ માં થયેલી એમ હું હવે માનું છું. આપણે ઉપર જોયું કે બાલણુનો જન્મ સં. ૧૪૬૧માં વધારે સંભવિત છે, આથી સં. ૧૫૧૫માં તેની ઉંમર ૫૪ વર્ષની હોય અને તેથી વિષ્ણુદાસ પાંત્રીસ વર્ષની ઉંમરનો સંભવી શકે.^૧

૨૫. નારાયણબારથીએ ચતુર્ભુજ નામના ત્રીજા પુત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમણે લખ્યું છે કે તેણે મોઢેરા પુરાણનું કાવ્યમાં બાષાન્તર કર્યું છે અને તેનાં થોડાં પાનાં પોતાની પાસે છે, પરંતુ તેમાંથી એ પંક્તિઓ તેમણે પોતાના લેખમાં ઉતારી છે, તેમાં ચતુર્ભુજનું નામ જણાતું નથી. આથી બાલણુના ત્રીજા પુત્રની વાત સંશયગ્રસ્ત લાગે છે.

બાલણુના કુટુંબનાં સ્ત્રીજનો વિશે કંઈ હકીકત મળતી નથી, પણ તેના દશમસ્કંધમાં નીચેની પંક્તિઓ છે:—

“શ્રદ્ધિમણીને વિવાહે સંતોખાણો નહિ પરિવાર,

તે માટે વિવાહ વિસ્તારે સત્યભામાનો બાપુ,” (પૃ. ૨૮૪)

વિવાહની વાર્તા સ્ત્રીજનોને વિશેષ પ્રિય હોય છે, તેથી એટલી વાત તો ૨૫૪ છે કે તેના કુટુંબની સ્ત્રીઓ પણ સાહિત્યરસિક હશે. તેના કુટુંબમાં તેનાં આખ્યાનો વંચાતાં અને તે ઉપર ચર્ચા પણ થતી, એ તો આપણે ઉપર મામકી આખ્યાનના ઉલ્લેખમાં જોયું છે.

સંન્યસ્ત

૨૬. નારાયણ બારથીએ જણાવ્યું છે કે બાલણે સંન્યસ્ત લીધું હતું અને તેની અને તેના ગુરુની સમાધિ હરિહર મહાદેવની જગામાં છે.

૧ કાદંબરીની બાષા ઉપરથી રા. કેશવરામ શાસ્ત્રી જણાવે છે કે તે સોળમા શતકના ઉત્તરાર્ધની છે. (કવિ ચરિત્ર, ભા. ૧, પૃ. ૧૦૧). તેથી તેનો જન્મ સં. ૧૫૧૫-૨૦ માં થયો હશે, પરંતુ કાદંબરીની હાથપ્રત સત્તરમા શતકના અંતમાં (સ. ૧૬૬૨) ઉતારેલી છે, તેથી તેમાં મૂળ બાષા જ સચવાઈ છે એમ કહી શકાય નહિ. ગ્રંથની હાથપ્રત કવિના સમયની હોય, ત્યારે તેનાં ઉપરથી કવિના જીવનકાળનો નિર્ણય થઈ શકે.

પરન્તુ લાલજીના સંન્યસ્ત માટે કોઈ લેખી પુરાવો મળ્યો નથી. તેના મુત્ર ઉદ્ધવે રચેલા રામાયણના આરંભમાં નીચેની પંક્તિઓ છે:—

“મધુસૂદન આશ્રમ સંન્યાસી સંમરી તેનું નામ.
પિતાને પ્રેમે પ્રણામ કરીને ગાવા હરિગુણ ગ્રામ.”

આ ઉપરથી પહેલાં મેં અનુમાન કરેલું કે લાલજી સંન્યસ્ત ગ્રહણ કરીને મધુસૂદનાશ્રમ નામ ધારણ કર્યું હશે. પરન્તુ હવે મને જ્ઞાત છે કે એ બે ભિન્ન વ્યક્તિઓ હોવી જોઈએ, કારણ કે એકનું નામસ્મરણ કરે છે અને બીજાને પ્રણામ કરે છે. લાલજી પુરુષોત્તમ ગદારાજ તરીકે પુજાતો હતો એ વાત સત્ય છે, પરન્તુ સંન્યાસાશ્રમનું નામ પુરુષોત્તમ હોઈ શકે નહિ. ઉચ્ચ કોટિના ધાર્મિક પુરુષ તરીકે લોકો તેને માન આપતા હતા એ તો આપણે બીમનાં કાવ્યોના ઉલ્લેખો ઉપરથી જોયું છે. તેના પોતાના કાવ્યમાં પણ તે સંયંધી ઇશ્વારા છે. મૃગી આખ્યાનમાં તે લખે છે કે:—

“સંસ્કૃત કઠણ, કાણ તે પ્રીછે; સાંભળવા કરે મન. (૧૭,૯)

કાદંબરીમાં પણ જણાવે છે કે:—

“મુગધ રસિક સાંભલવા ઇછે, પણ પ્રીછે નવિ જય.” (૧,૧૨)

આ ઉપરથી જણાય છે કે તેના આસપાસ તેનું પૂજક રસિક-મંડળ જમ્યું હશે.

ઉપર જણાવેલી લાલજીની સમાધિ ઉપર કોઈ જાતનો લેખ નથી, તેથી ચોક્કસ કહી શકાય એમ નથી કે તે લાલજીની જ છે. વળી તે સમાધિ તેની જ હોય તો પણ તે ઉપરથી એમ નિર્ણય ન થઈ શકે કે તેણે સંન્યસ્ત લીધું જ હશે, કારણ કે ધર્માત્મા તરીકે પુજાતા પુરુષોને જે જગ્યાએ અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવે છે, તે જગ્યાએ સ્મારક તરીકે દેરીઓ બાંધવામાં આવે છે.

આ સંજોગોમાં લાલજી સંન્યસ્ત લીધું હતું કે કેમ એ પ્રશ્ન નિર્ણય થયા વિનાનો જ રહે છે.

પ્રકરણ ૩

કૃતિઓ

બાલણનાં કાવ્યો અત્યારસુધીમાં જે મળી આવ્યાં છે, તેમાંથી અપાયેલાં કાવ્યો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. શિવલીલડી સંવાદ—અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી પુસ્તક માસિક (ઇ. સ. ૧૮૮૫) અને જૂદત્ કાવ્યદોહન ભા. ૧ (ઇ. સ. ૧૮૯૦)

૨. સમ્પ્રશતી—પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક (૧૮૮૭) અને બુ. કા. દો. ભા. ૫ (૧૮૯૫)

૩. બીજું નળાખ્યાન—પ્રાચીન કાવ્યમાળા અં. ૧૧ (૧૮૮૯), બુ. કા. દો. ભા. ૫ (૧૮૯૫), બે નળાખ્યાન—રા. ચુ. મોદી (૧૯૨૪)

૪. રામબાલ ચરિત (પદ ૧૫) પ્રા. કા. મા. અં. ૧૧ (૧૮૮૯) અને (પદ ૪૦) બુ. કા. દો. ભા. ૧-આવૃત્તિ ૭ (૧૯૨૫)

૫. દશમસ્કંધ—હ. દા. કાંટાવાળા (૧૯૧૫)

૬. કાદંબરી ભા. ૧-કે. હ. ધ્રુવ (૧૯૧૬)

૭. મામકી આખ્યાન—બુદ્ધિપ્રકાશ (ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૭)

૮. પહેલું નળાખ્યાન—રા. ચુ. મોદી (૧૯૨૪)

૯. જાલંધર આખ્યાન—ચુ. વ. સોસાયટી (૧૯૩૨)

૧૦. ધ્રુવાખ્યાન—સાહિત્ય માસિક (૧૯૨૩)

આ પ્રમાણે તેનાં દસ કાવ્યો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. જે કાવ્યો હજી અપ્રકટ છે, તે નીચે પ્રમાણે:—

નામ	હાથપ્રત કયા સ્થળે છે	હાથપ્રતનું વર્ષ
૧. કાદંબરી ભા. ૨	ચુ. વ. સોસાયટી	સં. ૧૬૬૨
૨. મૃગી આખ્યાન	રા. ચુ. મોદી	સં. ૧૭૭૮

- ✓૩. સીતા વિવાહ ગુ. વ. સોસાયટી સં. ૧૮૫૦
 ૪. કૃષ્ણવિષ્ટિ ,, નથી.

આ ઉપરાંત ગુ. વ. સોસાયટીમાં દુર્વાસા આખ્યાનનાં ત્રણ કાવ્યોની એક પ્રત છે, પરંતુ તેમાં કોઈ જગાએ ભાલણુનું નામ નથી. તેથી તે તેનું રચેલું છે કેમ એ ચોક્કસ કહી શકાય નહિ. તેણે સીતા હનુમાન સંવાદ રચ્યાનું કહેવાય છે, પણ તેની પ્રતનો પત્તો લાગતો નથી. શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીએ તેના રચેલા રામાયણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ તેની હાથપ્રત ક્યાં છે તે જણાવ્યું નથી (કવિ ચરિત્ર ભા. ૧, પૃ. ૧૧૦)

કાલોત્ક્રમ

આ કાવ્યો ભાલણે કયા ક્રમમાં રચ્યા હશે તે કહી શકાય એમ નથી, કારણ કે ખીજ નળાખ્યાન વિના એકેમાં તે કાવ્ય રચાયાનો સંવત નોંધાયેલો નથી. ખીજું નળાખ્યાન ભાલણની કૃતિ હોય તેમ હું માનતો નથી; એટલે એમ કહી શકાય કે ભાલણે પોતાના એક પણ કાવ્યમાં રચના-સંવત નોંધ્યો નથી. તેનાં કાવ્યોના અનુક્રમ માટે એટલું જ કહી શકાય કે જે કાવ્યોમાં તેની રામઅક્તિનો નિર્દેશ હોય તે તેની પૂર્વવચના અથો અને જેમાં તે નિર્દેશ હોય તે તેની ઉત્તરવચના અથો. કેટલાંક કાવ્યોમાં માત્ર એક જ સ્થળે તે સૂચન છે, જ્યારે બાકીનાં કાવ્યોમાં ઘણી જગાએ સૂચન છે. આથી એક જ જગાએ સૂચનવાળા અથો સંધિકાળના હું ગણું છું. આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તેના અથોના અનુક્રમ આ રીતે નિર્ણય કરી શકાય છે:—

પૂર્વકાળ—શિવભીલડી સંવાદ, સપ્તશતી, મૃગી આખ્યાન, કાદંબરી,
 સંધિકાળ—મામકી આખ્યાન, જલધી આખ્યાન, દ્રુવાખ્યાન,
 સીતા વિવાહ.

ઉત્તરકાળ—કૃષ્ણવિષ્ટિ, દશમ સ્કંધ, રામબાલ ચરિત

ગુણાનુક્રમ

બાલણુનાં બધાં કાવ્યો સરખા ગુણવાળાં નથી. ગુણની દૃષ્ટિએ પણ તેના ત્રણ વર્ગ પડી શકે છે:—

સામાન્ય—શિવભીલડી સંવાદ, મામકી આખ્યાન, સસશતી, જાલધર આખ્યાન.

મધ્યમ—મૃગી આખ્યાન, ધ્રુવાખ્યાન, સીતાવિવાહ.

ઉત્તમ—કૃષ્ણવિષ્ટિ, નળાખ્યાન, દશમસ્કંધ, રામબાલચરિત, કાદંબરી.

પરિચય

આ અથોનો અનુક્રમે પરિચય કરીશું. તેમાં તે કાવ્યનો વિષય, કેટલીક ઉત્તમ પંક્તિઓ અને વિશિષ્ટતાઓ ટૂંકામાં નોંધીશું, જ્યાં કરીને ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં બાલણુ કયું સ્થાન ધરાવે છે તેનો વિચાર કરી શકાય.

શિવભીલડી સંવાદ

આ કાવ્ય બહુ ટૂંકું છે. તેનો વિષય એવો છે કે—એક વખત શિવજી તપ કરવા વનમાં ગયા હતા, તે વખતે પતિપત્નીમાં કલહ ઉત્પન્ન કરાવવાને કલહપ્રિય નારદજી કૈલાસમાં ગયા અને પાર્વતીને કહ્યું કે, તમે જાણો છો કે મહાદેવજી તપ કરવા ગયા છે, પણ એ તો વનમાં ગંગાજીની સાથે લહેર કરે છે. ' નારદજી મમરો મૂકીને ગયા, એટલે પાર્વતીજી ભીલડીનો વેશ લેઈને મહાદેવની પરીક્ષા કરવાને વનમાં ગયાં.

“તેજ આળી ત્રિલોકનું ચતુરા વનમાં ચાલી”

ત્યાં તેમણે નૃત્ય કરીને મહાદેવજીને એવો મોહ હિપ્તજાગ્યો કે તેઓ ગંગા અને પાર્વતી બંનેનો ત્યાગ કરવાને તૈયાર થઈ ગયા, પણ ભીલડીએ તેમનો સ્વીકાર કરવાની ના પાડી. જ્યારે મહાદેવજી બહુ કરગર્યા, સારે

“વસ્ત્ર આહું ધર્યું અને રહ્યાં ધ્રુવટ વાળી;

ઉમથા હસ્યાં મહાદેવજી, કરમાં લેઈ તાળી”

છેવટે એમ કહીને શંકરને ઘેર લેઈ ગયાં કે

“તપ નભ્યું ત્રિભુવન ધણી, ચાલોને ઘેર નઈએ.”

આ કાવ્યમાં કવિએ હાસ્યરસ સારો જમાવ્યો છે. કવિએ તેને ‘હરસંવાદ’ નામ આપ્યું છે.

સમશતી

આ કાવ્ય કવિની આરંભની કૃતિઓમાંનું એક જણાય છે, કેમકે તે મંગળાચરણમાં લખે છે કે,

“અસ્પમતિ હું કાંઈ ન જાણું, અહંબુદ્ધિ આણું કવિતણી.”

માર્કણ્ડેય પુરાણના સમશતી ઉપાખ્યાન ઉપરથી તેની રચના થઈ છે. કવિએ મૂળનું વક્રાદારીથી ભાષાન્તર કર્યું છે, એટલે તેમાં કાવ્યચાતુર્યની ખૂબી આવી શકી નથી. એમાં આઘશક્તિના હાથે મધુકૈટભ, મહિષાસુર અને શુંભનિશુંભ આદિ અસુરોના થયેલા વધની કથાઓ છે. એમાં યા દેવી સર્વમૂતેષુ એ પ્રસિદ્ધ શક્તિ-સ્તોત્રનું પ્રાસાદિક ભાષાન્તર છે:—

“જે દેવી સર્વ જૂતને વિષે વિજ્યુમાયા કહેવાય,
તે દેવીને નમો ! નમો ! આહ, નમો ! નમો ! મહામાય.”

આમાં કવિએ વીરરસનું ઠીક સિચન કર્યું છે.

મામકી આખ્યાન

આ આખ્યાન પદ્મપુરાણ ઉપરથી લખ્યાનું તેની પુષ્પિકામાં જણાવેલું છે. તેમાં ટૂંકાં ટૂંકાં આઠ કડવાં છે. મામકી નામની ગણિકા રાત્રે અંધારામાં પોપટના પાંજરા ઉપર હાથ મૂકે છે, પરંતુ તે પાંજરા ઉપર નાગ બેઠેલો હોય છે તે તેને કરડે છે. તે જાણે છે કે પોપટે તેને ચાંચ મારી, આથી તે પોપટને ઠપકા આપે છે અને રામનું નામ બોલવાનું કહે છે. આ પ્રમાણે અંતસમયે તે રામનું નામ લે છે તેથી તેની સદ્ગતિ થાય છે અને અન્નમિલની પેઠે વૈકુંઠમાં જાય છે. એની પહેલી કડીમાં કવિ રામને પ્રણામ કરે છે:—

“પ્રથમે પ્રણમું શ્રીરધુનંદન, સૂરિનર, મુનિ વંદન રે,
કંદન રાક્ષસ કુલ કરો સહી રે.

વળી આઠમી કડીમાં રામનામનો મહિમા ગાય છે:—

“શ્રીરામ રામ શ્રીરામ જયજે આણિ મન વિશ્વાસ,
એક રામનામ તે સહસ્રને તોલે, પ્રમદા -હું પ્રકાશ.”

આથી હું માનું છું કે તે રામભક્તિ તરફ વળ્યો તે અરસામાં
આ કાવ્ય રચાયેલું છે. એમાં કવિત્વ બહુ સામાન્ય પ્રકારનું છે.

જાલંધર આખ્યાન

આ આખ્યાન પણ પદ્યપુરાણ ઉપરથી રચવામાં આવ્યું છે,
પરંતુ તે મામકી આખ્યાન કરતાં વિસ્તારમાં જેમ મોટું છે તેમ
શુણ્યમાં પણ તેનાથી ચડે એવું છે. એમાં બાવીસ કડવાં છે. તેના
વિષય જાણીતો છે. તે આરંભમાં રામની સ્તુતિ કરે છે:—

“સીતાપતિ ચરણકમળને પ્રેમે કડું પ્રણામ,
શુદ્ધિમાને આખ્યાન બોલું, ગોવિંદના શુણ્યામ.”

તેમ જ અંતમાં પણ ‘ ભાસણ પ્રણુ રધુનાથ ’ એમ એની ખાસ
છાપ અંકિત કરે છે:—

“બેહુ કર જોડી વીનવે ભાસણ પ્રણુ રધુનાથ.”

આથી એમ જણાય છે કે રામભક્તિમાં સ્થિર થયા પછી આ
કાવ્ય તેણે રચેલું હશે. આ કાવ્ય છે તો સામાન્ય પ્રકારનું, પણ તેમાં
કેટલેક સ્થળે ઊંચા પ્રકારનું કવિત્વ દેખાય છે. જાલંધર શંકરનું ૩૫
સપ્તમે પાર્વતીને છળવા જાય છે તેનું વર્ણન ટૂંકું પણ મનોહર છે.

“દુર્વારણને તો નન્દી કાંધો, લીધો હરનો વેપળ;
બાણ વાગ્યાં, માત્ર ભાગ્યાં, રુધિર વહે નિર્દેશળ.
વૃષભ તૂટ્યો, અંગ વણ્ટ્યો, તેને પણ છે પ્રહારળ;
બે મસ્તક હાથે સાહ્યાં, પુત્રતાણે આકારળ.
નયણે આંસુ, પાડતો ફાંસુ, ચાલી ગયો કૈલાસળ.
દુખડું ધરતો, માયા કરતો, ગયો હરતાણે આવાસળ.”

વિષ્ણુની માયાથી જલંધરનું માથું વૃન્દા આગળ આવીને પડે છે તે વખતનો તેનો વિલાપ હૃદયવેધક છે:—

“મુખની વેલાં દુખ તો આવ્યું, પાપ તણો નહિ પારજ.
પિયુ પડ્યા મુને મર્જા ન આવ્યું, તો શેની સાધ્વી નારજ.
પિયુડા માહરા એમ કાં પોઢ્યા? ઉત્તર દો એક વારજ.
અખળા ઉપર રીસ શી એવડી? તેનો કહો વિસ્તારજ.
મુખકમળ કાં કરમાણું, જે તેજ તણો અંબારજ?
કોમળ અંગે કયમ સહ્યા ત્રિશૂળતણા, પિયુ, પ્રહારજ?
મારે કાય છે નહિ તમ વિના આધારજ.
આણુ તમારા ચર્ણકમળની, જે જીવું લગારજ.”

(કડવું ૧૮)

મૃગી આખ્યાન

આ આખ્યાનનું વસ્તુ શિવપુરાણ ઉપરથી લેવામાં આવ્યું છે, પણ મૂળનું લાષાન્તર નથી. તે તેમાં આર્યધર્મ શાસ્ત્રોનું પોતાનું જ્ઞાન અને દુનિયાદારીનો અનુભવ સુંદર રીતે દર્શાવે છે. કવિએ તેમાં મહાશિવરાત્રિના પૂજનનો વિધિ જહ્નુ ઝીણવટથી વર્ણવ્યો છે. આ આખ્યાન લખતી વખતે કવિનો કાવ્યરચના ઉપર સારો હાથ એસી ગયો હોય તેમ જણાય છે. આ કાવ્ય હજી અપ્રકટ છે. તેથી તેમાંથી કંઈક વિસ્તારથી ઉતારા કરીશું. આખ્યાનની કથા ટૂંકામાં આવી છે:— એક શિકારીને શિવરાત્રિને દિવસે કંઈ શિકાર ન મળ્યો તેથી રાત્રે ઘેર ન જતાં સાથે પાણી પીવાનું પાત્ર લઈને એક બીલીના ઝાક ઉપર શિકારની શોધમાં બેઠો. ઝાકની નીચે શિવનું લિંગ હતું. તે રમતમાં અને રમતમાં બીલીપત્ર તોડીને નીચે નાંખતો તે શિવલિંગ ઉપર પડતું હતું. તેમ જ ભૂખને લીધે તેને નિદ્રા આવી નહિ, તેથી જમરણ થયું અને ટાઢને લીધે મુખમાંથી ‘શી, શી’ કરતો હતો, તેથી તેને શિવજપનું ફળ મળ્યું. આ રીતે અજ્ઞાણતાં તેને શિવપૂજા સિદ્ધ થઈ અને તેની ભુદ્ધિ નિર્મળ થઈ, તેથી તે રાત્રે હરણિયાં ત્યાં આવ્યાં પણ તેમનો તેણે વધ કર્યો નહિ. કવિએ બેકાર માણસના

મૃહસંસારનું ચિત્ર હૃદયંગમ દોર્યું છે:—

“ચિંતા ચિત્ત કરેવા લાગે, “ કાં ન દીસિ પિરિ,
આહાર એકનો નવ્ય પાખ્યો, શી પિરિ જાઉં ધરિ.
નારી ભૂખી, બાલક ભૂખ્યાં, ધરમાંહાં નહી કાંઈ અંન;
એક દિવસ ઉધારે આપે એહવો નહી કેા જન.
જે જાઈ તો વઢશે નારી, બાલક સાંહામું જોશે;
હાલો આખ્યો મુઝને દેખી કરણાદષ્ટિ રોશે,
શિશુ રૂદન કરતાં જોઈ, તે આરત્ય કેા (હ)ણશે ?
પાડોસી વટતાં દેખીને, જાણાં હાંસુ કરશે.
તે માટિ રહુ અહીં રાત્ય, જે કેા આવે હાથ્ય,
અર્ધ નિશાએ લેઈ જઈને, સંતોખું સર્વ સાથ્ય.” (કડવું ૨)

શિકારી ઘેર ખાલી હાથે પાછો આવે છે, ત્યારે

“એહવું ચિતવતો ગયો ધરિ, દીઠી દુખતણી તાં પિરિ;
રૂએ બાલક ભૂખ જ ધણી, વારી રાખે તે સુંદરી.
તે નહીં જે ભક્ષ જ કરિ, નાંડીઆં બાલક કલકલિ.
પોતે ધરિ આખ્યો જેટલિ, જીનીને વલગાં તેટલિ.
માંસ તો નવ્ય દીડું પાસ, ભુખિ થઈ ગયાં નિરાસ.”
(કડવું ૧૧)

બાલણુ પત્નીની મહતા આ રીતે જણાવે છે:—

“પહિલું પ્રાણવલ્લભાં મરિ, ધિક્ પુરૂષ જે જીવ જ ધરિ.
નારી વિના મિથ્યા અવતાર; સ્ત્રીપાખિ સુનો સંસાર;
નારી વિના સુનું સ્મશાન, નારી વિના મંદિર-કથાન;
દોહિલિ દે આધાર કલત્ર, સ્ત્રી સમો કોઈ નહી મિત્ર;
વ્યાધતણી વૈદ્ય સુંદરી; અનાથનિ સાથી તે ખરી;
ગૃહકાર્ય નારી પ્રધાન; ધર્મતણું તો મૂલ નિદાન;
નારી વિના નર જીવિ જેહ, દૈવિ રાખ્યો તેહનો દેહ;
સ્ત્રી નહિ ત્યાં નહિ આધકાર; દીઠી મિટિ આવિ બાહારિ,
કઠિણ પ્રાણુ તે માહારો સહી, પ્રમદા સંગિ ન જાએ વહી.
(કડવું ૯)

પુરુષ વિનાની સ્ત્રીની કરુણ દશાનું ચિત્ર સાહિત્યમાં ધણી જગ્યાએ જોવાને મળશે, પણ વિધુર પુરુષની દુખિયારી હાલતનો ચિતાર અન્યત્ર મળવો મુશ્કેલ છે.

શિવપૂજન માટે બ્રાહ્મણોને કેવી રીતે નોતરવા તેનો વિધિ જણાવતાં અલણુ બ્રાહ્મણો પ્રત્યે બાલણુ આ રીતે તિરસ્કાર બતાવે છે:-

“ત્રયોદશી નિશાએ બ્રાહ્મણને જઈ ધામ,
આમંત્રણ ઇમ વિનેશું દેહું તે કરવા કામ,
મૂરખ, દંભક, જૂઠાખોલા, બહુ જન્યક તો જેહ,
વેદવ્યોહાણા વિપ્રને તેડવા નહિ ત્યાં તેહ.
મૂરખ દ્વિજવર જેહનો, કાર્ય મિથ્યા થાય;
દાન આપે અજણે, તો નર્કમાંહે પલાય.
આચાર, બ્રાહ્મણપણું કાંઈ, જાત્ય તો નવ્ય હોય;
વણુ ભણ્યે આચાર કયાહોથી? મન વિમાસી જોય.
ચૌદ વાડવ તેડવા એવાં કહી વચન,
‘કાલ્ય કરવા આવજો છું મુંહું’ને તો પાવન.
કામકોધને પરવરી, પવિત્ર રાખી મન,
ઉપાવાસી રહીને કૃપા કરવી, શિવ તણો છે દિન.’
ઇમ કહી દ્વિજ તેડવા તેહને ઘણું દેઈને માન;
ચરણ પખાલી પૂજ કરવી ખેસરવા તે સ્થાન.” (કડવું ૧૭)

આ કાવ્ય રચતી વખતે બાલણુની ખ્યાતિ કવિ તરીકે જામી ગઈ હતી તે નીચેની પંક્તિઓ ઉપરથી જણાય છે:-

“શિવપુરાણે કથા સુંદર, મૃગલીનું આખ્યાન,
સકલજનને પ્રીછવા ભાષાએ કીધું ગાન,
સંસ્કૃત કઠિણ તે કોણ તે પ્રીછે? સાંભલવા કરે મન,
તેહને કાળે સુગમ કીધું જોઈને વચન.” (કડવું. ૧૭)

આની સાથે સરખાવો કાદંબરીની પંક્તિઓ:-

“મુગધ રસિક સાંભળવા ઇછિ, પણિ પ્રીછી નવિ જાય.
તેહને પ્રીછ્યા કારણિ કીધું બાલણિ ભાષાખંધ.” (કડવું. ૧)

આ ઉપરથી જણાય છે કે જે અરસામાં કાદંબરીની રચના થઈ તે અરસામાં જ મૃગી આખ્યાન લખાયું હશે,

ધ્રુવાખ્યાન

ધ્રુવાખ્યાનની કથા ભાગવતના તૃતીય સ્કંધમાં છે.* કવિ પણ તેનો ઉલ્લેખ કરે છે.

“તૃતીય સ્કંધે કથા કહી તે બ્રહ્માંડની ઉત્પત્ત્ય.” (કડવું ૧)

આ કાવ્ય ‘સાહિત્ય’ માસિકમાં છપાયું છે. તેની હાથપ્રત વડોદરાની ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં છે. એ કાવ્ય છપાયા પહેલાંની તેની નકલ એક મિત્ર પાસે ઉતરાવી મંગાવી હતી અને તેની ખીજી પ્રત પાટણમાંથી મળી હતી, જેનાં પાકાંતરે મેં ઉતારી લીધાં છે. ‘સાહિત્ય’ માસિકનો અંક દુષપ્રાપ્ય હોવાથી એમાંથી ઉતારા થોડાક આપીશ. ધ્રુવની માતા ધ્રુવને વનમાં ન જવા માટે નીચેના શબ્દોમાં સમજાવે છે:

“ક્ષણું એક ઇંચ વિના ન ચાલે, ન રહિ માહારે મનજ.

ઘેરિ ખેડાં અહર્નિશ આરાધો સ્વામી જગજીવનજ.

ગો વિના તો વછ કિમ જીવે ? વારિ વિના તો મીનજ ?

નીડ વિના તો પક્ષી નવિ જીવિ, ઇંચ વિના હું દીનજ.

કુંઝર ક્યમ રહું હું એકલી ? કાણુ કરે માહારી સારજ.

ઇંચ વિના હુ કહિ પિરિ જીવું ? ન રૂચે અન્ન ને વારિજ.

આશા મોટી તાહારી મુજનિ, જીવું તેણે આધારજ.

ઘિરિ ખેડા બહુ ભોગ ભોગવો; રાજ્ય તણું શું કામજ ?

મંદિર આપણુ દ્રવ્ય ધણું છે, અતિ ઉત્તમ કામજ.

અહર્નિશ તાહારે મુખ જેઠું, આનંદ પામું ધામજ.

ઇમ કરતાં કાંઈ કૃપા કરશે, સ્વામી તો શ્રી રામજ.

પાંચ વરસનો તું તો બાલક એકલડો કિમ બચજ ?

વાત, શીત નિ ધર્મતણું દુઃખ તે કિમ ખમે તારી કાચજ ?

વાધ, સિંહ ને શૂકરના ભય તે તો કેમ ખમાયજ ?

ક્ષુધા, તૃષ્ણા નિ નિદ્રા પીડે; કિહિ પિરિ રિહવાયજ.

નીલ, ન્યાહાર ને ભંજુક, વાનર, શાર્ફલ વિકરાલજ,

* છેલ્લા કડવામાં તે કાશીખંડનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે:—

“વિશેષે કથા જે હશે, તે કાશીખંડનો વિસ્તાર” (કડવું ૧૮)

ઠાઠરમાંહિ વિષધારી છિ ઠામિ ઠામિ બહુ વ્યાલજી,
 અનેક પક્ષી એહવા દીસિ, જાણીએ કૃતાંત કાલજી.
 વિષમ વસુધા, ગુફા ગર્હવર, તુંગ શૈલ વિકરાલજી.
 માયાવી બહુ રાક્ષસ મોઠા ધરે રૂપ અનેકજી;
 નાનાવિધના લય ઉપજાવિ ક્ષણું રહિ નહી વિવેકજી.
 યોદ્ધાબ્યા ઉત્તર દેવાને નહી માણસ એકજી.
 રવિનાં કિરણ નથી અડયાં તુજને, કિમ રહે મુજ વતરેકજી?
 કુંઅર માહારા ભુખ લાગશિ, કોણુ આપશે અન્નજી?
 નીર તૃષાએ તો નહિ પામો, કિમ રહેશિ તાહારે તનજી?

(કડવું ૫)

આમાં માતાનું વત્સલ હૃદય પુત્રના વિયોગના દુખે કેવું આર્દ્ર થયું છે? ધ્રુવને દર્શન આપ્યા પછી વિષ્ણુ ભગવાન તેને પાછો જઈ રાત્રી સંભાળવાનું કહે છે, તે વખતે ધ્રુવ આ પ્રમાણે પ્રત્યુત્તર આવે છે:-

“તદ્વારા ચરણકમલ છં પામ્યો, પ્રત્યક્ષ તો દર્શન,
 તે મેહેલી ભૂલો કાં હીંકું, સ્વામી અશરણશર્ણુ:
 સુવર્ણ મહેલીની કો મૂરખ શીસું લેવા જાય ?
 ચિંતામણિ મુક્તાંકલ મેહેલી કાચ એહેવા કો જાય ?
 એકાદશી વ્રતને મેહેલી પોસો લે કો મૂઠ ?
 ગંગાજલ મેહેલીને નાહે કપે, ગરડારૂઠ ?
 તુલસીપત્ર ત્યજી ગ્રહે વિજયા ? કામચેતુ પય જેહ,
 કરહા દૂધ પીએ કો મુરખ આણી મનશું નેહ ?
 અશ્વ ત્યજી ગર્ધભ ચઢે કો ? ગોપીચંદન જેહ,
 તેહ ત્યજી માટીએ ખરડે કામલ દેખી દેહ ?
 નેતિ નેતિ એમ નિગમ જ યોસો, કાચ ન જાણે પાર;
 અકલસ્વરૂપ, આદિ, અવિનાશી, અશરણશરણુ મોરાર.
 યોગીશ્વર બહુ તપ જ સાચે દર્શન તદ્વારાં કાજ,
 છડા પિંગલા નિત્ય સાધે, અન્ન ઉદક કરી ત્યાજ.
 સ્વપ્નાંતરિ તો તે નવિ પામિ, વાંછિ તમ દર્શન;
 તે તો મુજને કૃપા કીધી, સ્વામી જગજીવન.

અનેક રાય બહુ યજ્ઞ કરે છે અધિમેધાદિક જેહ,
 પ્રત્યક્ષ તો દર્શન ન પામિ સ્વામી તમારે તેહ.
 તે તો હું તહને પાર્યો છું તપ કરીનિ પ્રદઃ,
 વહી શા માટે મોહ પમાડો, સ્વામી ગરડારૂઠ ?
 ચરણ તહારિ આગ્યા પૂઠે માયા સ્પર્શ ન થાયઃ
 તે માંહે મુજને કાં મહેલો છે, સ્વામી વૈકુંઠરાય ?
 નાશાત્મક સંસાર જ નહોડો, અતિશિ દુખદાતાર,
 નર્કતણું તો એહ દ્વાર છિ: શું દેખાડો સાર ? (કડવું ૧૪)

આમાં નિષ્કામ ભક્તિનો મહિમા જણાવેલો છે. આગળ જતાં
 સ્વાયંભૂ મુનિ ધ્રુવને ઉપદેશ કરે છે, તેમાં વેદાન્તનું પરમતત્ત્વ
 બારેણું છે:—

“જીવને બ્રહ્મ જુગ્યા નથી, સુત સાંભળો રે
 એક સ્વરૂપ જ હોય, કુંઞર પાછા વળો રે.
 માયા સંગ કર્યા થકી, સુતઃ દેહી નામિ તે હોય, કુંઞર
 માયા જાંઠાં લગિ છડે નહિ, સુતઃ ત્યાંહાં લગિ ફેર! ખાય. કું
 તેહથકી અલગો થયો, સુઃ પામિ વૈકુંઠરાય, કું
 ઉદકમાંહિ યમ અંદ્રમા, સુઃ નાનાવિધ દીસે રૂપ. કું
 ત્યાંમ પિંડિ બ્રહ્માડિ વ્યાપી રહ્યો, સુઃ સકલ ભૂતમાંહિ ભૂપ કું
 વસ્ત્ર જૂનાં યમ પરહરી, સુઃ નવાં ધરીએ તંન, કું
 ત્યમ એ દેહને ત્યજ, સુઃ પુનરપિ પામિ જન, કું

x x x x x

છીયોનિ રૂપા યશી, સુઃ ભાસિછિ સહી મન, કું
 નેત્ર મનિ વિકાર નથી, સુઃ મોહ પામિછિ જન. કું
 રજ્જુ સર્પ માને સહી, સુઃ તેહને ભય આજ્ઞે અપાર, કું
 પશુ વ્યાલ તો કાંઈ નથી, સુઃ તે તો અજ્ઞાનિ આકાર, કું
 જીવનિ અગ્નિ બાલે નહી, સુઃ તેહને ભેદી ન સકિ વાર, કું
 શસ્ત્રછેદન તો નવિ કરિ, સુઃ તેહને વાયુ ન શોષે લગાર, કું
 (કડવું ૧)

સીતાવિવાહ

આ આખ્યાનની પ્રત માત્ર ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં છે. તેનો પાછળનો અર્ધો ભાગ સં. ૧૮૫૦ માં ઉતારેલો છે, પણ પહેલાનો ભાગ તેથી સોએક વર્ષ પહેલાનો છે. આ કાવ્ય રામાયણનો ભાગ નથી, પણ સ્વતંત્ર આખ્યાન છે અને લાલણે તે રચવામાં રામાયણ ઉપરાંત રામચરિત્ર સંબંધી કાવ્યો અને નાટકોનો આધાર લીધો છે એમ તેના ભંગળાચરણ ઉપરથી જણાય છે:—

અનેક કવિજને વર્ણવ્યું નાટક કરીને પ્રબંધ;

કહે લાલણુ ભાષાએશું રે પદનો કરીને બંધ. (૧, ૪)

આ કાવ્યનું નામ ‘સીતાવિવાહ’ પ્રસિદ્ધ છે, પણ કવિ તો તેને ‘રામવિવાહ’ કહે છે:—

બ્રહ્મસુતા ! કરે વિનતિ, આર્છી ! આપો બુદ્ધિ વિશાલ;

રઘુનાથજીનો વિવાહ ગાઈશ, જેહ કથા રસાલ, (૩)

વિવાહ રામલક્ષ્મણ તણો જે કરે શ્રવણે પાન,

તે માત ઉદરે આવે નહિ રે લક્ષ્મણરાશી ખાણ. (૪)

લાલણની શ્રેષ્ઠ કૃતિઓમાં આ કાવ્યની ગણના થઇ શકે એવું તો નથી, છતાં પણ તે છેક ઉતરતી ક્રાંતિનું નથી. તેની મધ્ય કૃતિઓમાં એનો સમાવેશ થઇ શકે એમ છે, તે નીચેના ઉતારા ઉપરથી જણાશે.

વિશ્વામિત્ર રામને યજ્ઞની રક્ષા કરવા તેડવા આવે છે, ત્યારે દશરથ લઘુવયના બાલકને આવા શબ્દોમાં મોકલવાની ના પાડે છે:—

ધનુર્વિદ્યા નથી જાણતો, નથી દીઠો કહી સંગ્રામ;

રાક્ષસ આગળ રહી ન સકે, એ શું માગો, સ્વામ ?

હું સેના લઇ અતિ ધણી આવું તક્ષારે સાથ,

યજ્ઞની રક્ષા કરે હો ધનુષ્ય ગ્રહીને હાથ.

એ સુત દોહલે પામ્યો હું વૃદ્ધપણે, ભૂદેવ !

દૃષ્ટિ થકી જે કરે અળગો, પ્રાણ હરે તતખેવ.

એહેની માતા એ પણ રહી ન સકે, એહ છે આધાર;

તે માટે પ્રભુ રહેવા ધોને, કરો અક્ષારી સાર. (૨૫-૨૮)

આમાં પિતાનું વતસલ હૃદય બાલણુ વ્યક્ત કરે છે. આનો વિશ્વામિત્ર ને દહોલોથી જવાબ આપે છે, તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે:—

વળતા વિશ્વામિત્ર બોલ્યા, આપિ કુંઅર એક;
મોટાનું કારણ નથી, સાંભળો સહુ વિવેક.
અહ્ય અંકુશ હોએ સહી, તેણે ગજ રહે મહા ગૂઢ,
તિલમાત્ર તાં પાવક દહે ઇંધણભાગ ને પ્રૂઢ.
વજ્રને પ્રહારે ગિરિ પડે, વજ્ર છે સૂક્ષ્મ અપાર.
દીપક તાં નાહાનો હોએ પણ, ટળે સર્વ અંધકાર.
વચનું કારણ નથી પણ, તેજનું કારણ;*
તેજવંત નાહાનોએ મોહોટો, તું છો ચતુરસુખણુ.
તાહારે કાંઈ કારણ નથી, સેનાનું નહિ આપ.

રાક્ષસ સઘળા નાશ થાશે તાહારા પુત્રને પ્રતાપ.’ (૨૬ થી ૩૩)

અહલ્યાનો ઉદ્ધાર કર્યા પછી વિશ્વામિત્ર રામલક્ષ્મણને સાથે લેઈ સીતાસ્વયંવર માટે મિથિલા જવા નીકળે છે, અને ગંગાનદી પાર કરવાને હોડીમાં બેસવા જાય છે, તે વખતે હોડીનો માલેક રામચંદ્ર-જનું ચરણોદક લેવાને માટે એક યુક્તિ કરે છે:—

કડવું ૧૨

રાગ આશાઉરી

ઋષિજન ને રઘુવીરજી, ત્યાંહાથી આગ્યા મંગાતીરજી,
આનંદ પામ્યા મનમાં અતિ ઘણો રે

ઠાળ

આનંદ પામ્યા અતિ ઘણો ને નાવિક તેડયે ખેવ,
‘પાર પેલે પમાડો અમને તે અવશ્યમેવ.’
નાવિક વળતો બોલીઓ, ‘સાંભળો, માહારા સ્વામ
સાથ સહુકો નાવે બેસો, નહિ બેસારે રામ.
વાર્તા મે સાંભળી છે — ચરણરેણુથી અપાર,
અહલ્યા તો થઈ સહી, પાપાણુ શીટી નાર.
આજીવિકા માહારી એહ છે, જુઓ મન વિવેક,

* સરખાવો રઘુવંશનુ એક ચરણ: તેજસાં હિ ન વય: સમીક્ષ્યતે । ૧૧, ૧

સ્રી થાતાં વાર ન લાગે, કાષ્ટ પાપાણ એક.
 આજીવિકા ભાગે માહારી, આગે એક સ્રી છે ઘેર;
 જો મળીને શું જમે ? હું શી કરું તો પેર ?
 હસી વિદ્યામિત્ર બોલ્યા, ‘ચરણરેણુ સ્રી થાય,
 તે માટે ગંગાજળ લેઈને પખાળો હરિપાય.’
 હસીને હરિ હેઠા બેઠા રામ અશરણશર્ણ;
 નાવિકે ગંગાજળ લેઈને પખાલ્યા તો અર્ણ.
 બ્રહ્માદિક બહુ ધ્યાન ધરે, દર્શન ન પામે તેહ,
 નાવિકને દયા કરી રે પૂર્ણબ્રહ્મ હરિ જેહ. (૧૪૬ થી ૧૫૩)

આમાં બાલણે માર્મિક હાસ્યનું ચિત્ર દોર્યું છે. ખલાસી ઉપર ઉપરથી કેવો ભોળો અને સરળ હૃદયનો લાગે છે અને છતાં પણ અંદરખાનેથી કેવો યુક્તિબાજ જણાય છે ! ખરેખર કવિએ નાવિકના મુખ ઉપર ભોળપણની સાથે ખંધાસ્મિત (roguish smile) ના ભાવની રેખાઓ અદ્ભુત કુશળતાથી ચીતરી છે.

દશરથ રામને પરણાવવા અયોધ્યાથી જન જોડીને મિથિલા જાય છે, તેનું વર્ણન બાલણે વિશદતાથી કર્યું છે:—

પ્રથમ વિપ્ર વેદ જે ભણે, અગ્નિહોત્ર આવાસ તે તણે.
 આગળ પાઠ જુનુઆ ભેદ, કેટલાએક વખાણે વેદ.
 જન્મપત્રી વર્ષિક્ષણના જાણે, તે સાથે તેડયા દઈ માન.
 સમ્યક્ ધર્મશાસ્ત્ર તો લહે, શુભ અશુભ કર્મ જે કહે,
 શીલોચ્છવ્રત જીવે જેહ, સેનામાં બહુ આવ્યા તેહ.
 પુરાણશાસ્ત્રનું કરે વખાણ, તે સાથે તેડયા દઈ માન.
 જાણે કાવ્ય ને કહે પુરાણ, સહસ્ર નાટક ભેદ પ્રમાણ,
 કેટલાએક કવિ કાવ્ય જે કરે, તે સેના સાથે પરવરે.
 જ્યોતિષશાસ્ત્રનું વર્તે માન, વ્રત ગ્રહણ કહે પ્રમાણ.
 કેટલાએક માંડે નેશાળ, અધ્યાસ બણાવે બાલ.
 કેટલાએક ગામતરે કરે, કાગળ લેઈ સઘળે પરવરે.
 નાવતણા આચારજ ચેહ, સેનામાં બહુ આવ્યા તેહ.
 એક હૈયા ઉપર મહેસે પાહાણ, અન્ય સેવે હ્રદે સારંગપાણ.
 ધીણુંત દેશથી ઉત્પન્ન, તે સાથે તેડયા રાજન.

ક્ષત્રી આયુધ ધરે છત્રીસ, સઘળા તેડયા તે અરોપ.
 બીજા મહારથી અનેક, ગજરથ અથ ખેડા નેક.
 વૈશ્ય લેઈ આપણા વ્યાપાર, વૃષભ ઉપર ભર્યા ભાર;
 વ્યાપારી સઘળા તે ધણું, કારજ લેઈ ચાલ્યા આપણું.
 બાણે હેમ ને વેચે ગ્રહે, ધાટ ધડે તે સાથે લહે.
 નાનાવિધ ભૂષણના રચનાર, સાથે જડીઆ ને સોનાર.
 રત્નમાંહેથી સુવર્ણ હરે, મેડી ભેડી એકદું કરે.
 નાંજાવડી પારખાં કામ, બ્યાજ લેઈને આપે-દામ,
 હુંડી દ્રવ્ય ચલાવે જોડ, સેનામાં બહુ આવ્યા તેડ.
 એક ગર્ધવ ઉપર ધંડી ધરે, પિષ્ટ કરે જવારાં ઉતરે.
 સુખડીઆ સાથમાં અપાર, એક વેચે સાકરતણા અંબાર.
 શેકયાં પલાળ્યાંના વેચનાર, તે રાએ તેડયા સાર.
 લોહાર ને કુંભાર, માળી તંબાળી ને સુતાર.
 જે જેને જોઈએ અન્નપાન, તે તેને તેડે રાનન.
 ગાંધર્વ ગાય નૃત્ય જે કરે, ભેર બ્રૂંગળ સરણાઈ ધરે.
 આનંદભર તે ચાલી જનન, કહે બાલજી મેં કીધું ગાન.

આમાં બાલજીના સમયની સામાજિક સ્થિતિનું કંઈક અંશે
 જ્ઞાન થાય છે.

કૃષ્ણવિષ્ટિ

આ કાવ્યનાં ચાર જ પદો મળે છે. છેલ્લું પદ મેં ‘બાલજી’
 નામના પુસ્તકમાં પ્રકટ કર્યું હતું. એ ચારે પદો આ પુસ્તકના અંતે
 છાપ્યાં છે. આ કાવ્ય ખરી રીતે કૃષ્ણવિષ્ટિ કહેવાય નહિ. આ તો
 કૃષ્ણવિષ્ટિ કરવા જાય છે, તે વખતે તેના વિરોધમાં દ્રૌપદી પોતાનો
 સખ્ત વાંધો જણાવે છે તે સંબંધી પદો છે, એટલે તેને ‘દ્રૌપદી પ્રકાપ’
 નામ આપી શકાય. બાલજી આખી કૃષ્ણવિષ્ટિ લખી હશે કે કેમ તે
 શંકા ભરેલું છે, કેમકે અધીએ પ્રતોમાં માત્ર આ ચાર જ પદો જોવામાં
 આવે છે.

નળાખ્યાન

બાલણે નળાખ્યાનની કથા મહાભારતમાંથી લીધી છે, પરન્તુ તેમાં નૈષધ કાવ્યના ત્રીસ-પાંત્રીસ શ્લોકોનો આધાર પણ લીધો છે. આ કાવ્યમાં એક જ જગાએ-ઓગણીસમા કડવાના અંતે-રામભક્તિનું સૂચન છે:—

“ જણી પેરે રાખે તેણી પેરે રહીએ, બાલણપ્રભુ રઘુનાથ રે.”

આ કાવ્યના મંગળાચરણમાં કે છેવટની ફલશ્રુતિમાં પણ રામ-ભક્તિનું સૂચન તેણે કરેલું નથી, તેથી આ પંક્તિ કદાચ ક્ષેપક હોવાનો સંભવ છે, તેથી તેણે આ કાવ્ય પણ રામભક્ત બન્યા પહેલાં-સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસકાળમાં રચેલું હોય એમ જણાય છે. આ આખ્યાન તેની ઉત્તમ કૃતિઓમાંનું એક છે. તેની ભાષા પ્રાસાદિક છે. નૈષધ કાવ્ય જેવા કઠિન કાવ્યના શ્લોકોનો અનુવાદ પણ તેણે બહુ સરળ કર્યો છે. પરન્તુ એની શૈલી સરળ હોવાની સાથે દુર્ઝળ નથી; તેમાં પ્રતાપ અને ઓજસૂ છે. સંસ્કૃત કઠિન શબ્દોની સાથે તે લોકપ્રચલિત રૂઢ ભાષાનો પણ ઉપયોગ કરે છે. તે વાંચીને આપણા પ્રાતઃસ્મરણીય નિદાન કેશવલાલભાઈની શૈલીનું સ્મરણ થાય છે. નળાખ્યાનનાં વર્ણનો દૂંકાં દૂંકાં છે, તેથી કંઈક બાજુપ લાગે છે, પરન્તુ કેટલીક જગાએ દૂંકાં હોવા છતાં અસરકારક છે. આમાં હાસ્યરસ નથી, શૃંગારરસ કીક છે, પરન્તુ કરુણરસ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. બાલણે મહાભારતનાં પ્રાચીન યાત્રીની ઉદાત્તતા જાળવી રાખી છે અને પ્રેમાનન્દની માફક પોતાના જમાનાનો પહેરવેશ પહેરાવીને તેમને હાસ્યાસ્પદ બનાવ્યાં નથી.

બાલણના નામે ‘બીજું નળાખ્યાન’ પ્રકટ થયું છે, પરન્તુ તે બાલણની કૃતિ હોય તેમ હું ધારતો નથી. તેનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) આ આખ્યાનની એક પણ હાથપ્રત મળતી નથી.

(૨) બાલણે પોતાના એક કાવ્યમાં તેનો રમ્યા સંવત જણાવ્યો નથી, છતાં આ કાવ્યમાં જણાવ્યો છે, અને તેમાં પણ માસ, તિથિ કે વાર નથી;—

“પંદરસે પીસતાળીસ માંહિ, ગાથા નળગુણથામજ.”

(૩) બાલજય પોતાનાં છૂટક પદોના અંતે ‘બાલજય પ્રભુ રધુનાથ’ લખે છે, પણ કોઇ પણ આખ્યાનના દરેક કડવાની નીચે તેમ લખતો નથી. પરંતુ આ આખ્યાનના પ્રત્યેક કડવાની નીચે તેણે ‘બાલજય પ્રભુ રધુનાથ’ લખ્યું છે.

(૪) જે જે કાવ્યમાં આ પંક્તિ હોય છે, તે મૂળના ભાગ સાથે અર્થમાં જોડાયેલી હોય છે, પરંતુ આ કાવ્યમાં મણી જગાએ આ પંક્તિ છૂટી પડી ગઇ હોય તેમ જણાય છે:—

“દેવ જોઈ આનંદ પામઇ, એવી છે દમયંતી,
બાલજયપ્રભુ રધુનાથના, દમયંતી ગુણવંતી.” (કડવું ૧૪)

“ધમ ગોષ્ઠિ હુધ ધણી, નળરાય નમીઓ પાય.
બાલજય પ્રભુ રધુનાથના, નળ દૂત યદને જાય.” (કડવું ૯)

“ચોરી તમારાથી ન રખાય રે, રાખીએ તો જાણ સહુને થાય રે.
બાલજય પ્રભુ રધુનાથના એમરે, જોલ્યો વિચારી સર્વે હેમ રે.” (કડવું ૧૨)

“યદ ઇન્દ્રસેના એક પુત્રીજ, પ્રસરી કીર્તિ” બહુ સૂત્રીજ,
બાલજય પ્રભુ રધુનાથજ, પુણ્યસ્થોકનો શોભે સાથજ. (કડવું ૧૪)
આ પ્રમાણે ધણાં કડવાંમાં છે. આથી જોતું તેના દશમસ્કંધ કે રામબાલચરિતમાં જોઈશું તો ‘બાલજય પ્રભુ રધુનાથ’ એ શબ્દો મૂળ કાવ્યની સાથે અસંબદ્ધ નથી જણાતા.

(૫) કેટલાક શબ્દો માત્ર પ્રાસ મેળવવા ખાતર જ મૂક્યા છે:—

“શારદા, સંપૂર્ણ કરજો કૃપા મુજ પર આજ,
પુણ્યસ્થોકના ગુણ ગાવા મતિ દિઓ, મહારાજ” (૧, ૧૧)

પ્રાસ મેળવવા ખાતર શારદાનું વિશેષણ ‘મહારાજ’ મૂક્યું છે.

“દેવ કોધી તવ થયા, એ શું જોલે, મૂઠ ?
સત્તર કાજ સાધ્ય જઇને, સંભારિ આ શૂઢ.” (૯, ૧૮)

છેલ્લું ચરણ નિરર્થક છે.

“ધર્મ રહે ને સ્વાર્થ થાયે, કરો, નારી, તિમ.

વરે તો હું નાર નીશે ધર્મ સહિત રહી ક્ષિમ” (૧૧, ૧૨)

‘ રહી ક્ષિમ ’ નિરર્થક છે. એટલું જ નહિ પણ પ્રાસ મેળવવા ‘ક્ષેમ’ને અશુદ્ધ કરી ‘ક્ષિમ’ બનાવ્યો છે.

“થોડે જમ વળ્યો રાય પાછો, થતો મનમાંહિ આછો” (૧૯, ૧૬)
અહીં પ્રાસ મેળવવા ખાતર ‘દુઃખી’ ના અર્થમાં ‘આછો’ શબ્દ મૂક્યો છે.

“ભે ભાગમાં બહેંચાયું દદે, હીંડોળાવત થયું ઉદે.” (૧૯, ૧૨)

હુદેની સાથે પ્રાસ માટે ‘બુલતું’ ના અર્થમાં ઉદે શબ્દ યોજ્યો છે.

“મહીષ વિંછ ધણાં ત્યાંહિ, કૂર અનેક છે પક્ષી રે,
મ્લેચ્છ વસતા ત્યાં ધણા, કોઇ નવિ નીરખઇ દક્ષી.” (૨૧, ૩)

‘ પક્ષી ’ સાથે પ્રાસ મેળવવા ‘દક્ષ’ નો ‘દક્ષી’ કર્યો છે.

“આ રહ્યા સ્વામી, એવું કહે આવી કુણુ રે ?

આ સિંહ સન્મુખ આવતો, પૂછું જઈ હું ઉણુ.

‘ ઉણુ ’ શબ્દ નિરર્થક છે.

(૬) ધણા શબ્દો ખોટા અર્થમાં યોજવામાં આવ્યા છે:—

“એવિ દીડો રમતો હંસ, જિનાં શિયલિ થયાં છે અવતંસ” (૩, ૬)

‘ અવતંસ ’ શબ્દનો અર્થ અલંકાર થાય; અહીં હંસનાં પીંછાંના અર્થમાં લખ્યો છે.

“તેના મોહમાં મોહ્યા સર્વ, પૃથ્વીમાં દમયંતી રૂપપર્વ.” (૮, ૬)

‘રૂપપર્વ’ એટલે શું ? પર્વનો અર્થ સ્થાન થઈ શકે નહિ.

“પરિધ સરખા પુષ્ટ છે.”

(૧૩, ૭)

રાગ્નઓને પરિધ જેવા જડા કહ્યા છે. ‘ પરિધ ’નો અર્થ આરણ્યની જૂગળ થાય. તે જડી ન હોય.

“હું આવી તાહારે સહાય”

(૧૭, ૨૩)

‘ સહાય ’નો અર્થ શરણુ કર્યો છે.

“અનતશત્રુ, સાંભળો, થયો કકોટક લધુરૂપ;

પ્રવર જેટલું સ્વરૂપ જોઈ, હરખ્યો મનમાં ભૂપ.” (૨૩, ૧૦)

‘ પ્રવર ’નો અર્થ ગોત્ર થાય. તે અર્થ અહીં થતો નથી. પ્રા.

કા. મા. ના ટીકાકારે ‘ આંગળીનું ખેડકું ’ અર્થ લખ્યો છે તે શા આધારે ?

“ઘડે આકારો ઘોડલા, પડયું રાયનું વસ્ર;
બાહુકને લેવા કહ્યું: ઘણો દાખવીએ દસ્ર.” (૨૬,૩૫)

‘દસ્ર’ જેવો સંસ્કૃતમાં કે ગુજરાતીમાં કોઈ શબ્દ જ નથી.
ટીકામાં તેનો અર્થ અભિમાન લખ્યો છે.

બાલણે તેનાં અન્ય કાવ્યોમાં પ્રાપ્ત મેળવવાને નવા શબ્દો બનાવ્યા
નથી કે તેના અર્થોમાં ફેરફાર કર્યા નથી તો આમાં શું કરવા તેમ
કરે ? બાલણુ જેવા શબ્દસ્વામી અને સિદ્ધહસ્ત કવિને શબ્દો
માટે આમ ફાંફાં મારવાં પડે ?

(૭) આ આખ્યાનના રચનારે તેને બાલણુના સમયનું ઠરાવવાને
‘વદ્ધ’, ‘નમઘ’ જેવાં પ્રાચીન રૂપો મૂક્યાં છે, પણ તેને પ્રાચીન
ગુજરાતીના વ્યાકરણનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી ઘણી જગાએ તેમ
કરવામાં ઠોકર ખાધી છે.

“કવિતા કરવા વિનવિછિ, મન કરો, દેવા, મુદા” (૧, ૫)

પહેલા પુરુષ એકવચનમાં ‘વિનવિ છિ’ રૂપ છે, તેને બદલે
પ્રા. ગુ. નું રૂપ ‘વિનવ્રું છ્’ હોવું જોઈએ.

“મારૂં મંદિર અટપટ્ટું છાં” (૧૦, ૧૧)

ત્રિ. પુ. એકવચનમાં ‘છાં’ ને બદલે ‘છઈ’, કે ‘છિ’ જોઈએ.

“મંદહાસ્યે દમયંતી વદ્ધ, મુજ્જઈ, નળ બપાળ;
દેવતાને નમઘ વંદુ, મુને વરો તત્કાળ.” (૧૧, ૨)

‘નમઘ’ સંબંધક કૃદન્તમાં છે. તે પ્રા. ગુ. પ્રમાણે ખોટું છે.
‘નમીને’ ના અર્થમાં પ્રા. ગુ. માં ‘નમીય’ વપરાતું.

“મન હોય જે પિયર જઈ, તો આપણે બને જઈ”, રાઈ” (૧૮, ૨૭)

પ્રા. ગુ. માં ‘જઈ’ ને બદલે ‘જવા’ શબ્દ હોવો જોઈએ.
પ્ર. પુ. બ. વચનમાં ‘જઈ’ છે તે પણ અશુદ્ધ છે, ‘જખએ’ જોઈએ.

“તિરસ્કાર ત્યાં કોઈક કરતા, કોઈક પૂજતા, ‘કણ છું’ રે” (૨૧, ૪૭)

બીજા પુ. એકવચનમાં 'છું' એ આધુનિક ચડોતરી પ્રદેશમાં વપરાય છે. પ્રા. ગુ. માં 'છઠ્ઠી' કે 'છાં' રૂપ હવું.

ભીમને કહ્યું ભામિની, 'તને હમયંતી દેહ,

અવધિ કરી ઉગારી છાં: પઠવો આઘાણુ જેહ.

(૨૬, ૧૪)

'છાં' ને બદલ 'છઠ્ઠી' કે 'છિ' જોઈએ,

પ્રાચીન ગુજરાતીના વિશિષ્ટ ભાષારૂઢિના પ્રયોગોમાંથી એક પણ આમાં નથી. દા. ત. સતી સપ્તમી-એક સમે ઋતુરાજ રાજતિ (કાદંબરી). જૂતકૃદંતનો અકર્તારિ પ્રયોગ-શાહાને કાળે હું જાણ્યો છું (પ્ર. નળાખ્યાન), જૂપિ સખી પૂછી (કાદંબરી) સપ્તમીને સ્થાને પંચમીનો પ્રયોગ-સેવાથી ચૂકિ નહિ (કાદંબરી) વિશેષણ અને વિશેષ્યના પ્રત્યયો બદલાઈ જવા-આશ્રમ એણિ-એ આશ્રમમાં (કાદંબરી)

આ સિવાય બીજા પ્રયોગો-શું ભષ (અહો), ઉતારિ ચાઉ (ઉતારે જાઓ), હાથિ કર્યું (હાથમાં લીધું), શાલણી (શામારે), વસ્ત્ર વધેરી (વસ્ત્ર ફાડી), વાત ધાલુ ધાટિ (વાત ગોઠવી-ને કહો), આતા (પુત્ર), આઈ (મા), ઉપાસુ (ઉત્પન્ન કર્યું), નિપાસુ (નિપજાવ્યું), ઉજાઈ (ઝડપથી જાય), ઉગવિ (સૂકવે), તવારાં (ત્યારે), જવારાં (જ્યારે), ધાંખ, ઉકરાટી, વગેરે. આમાંનો એક પણ પ્રયોગ આ નળાખ્યાનમાં નથી.

(૮) પહેલા નળાખ્યાનની અસર નાકર, મેધરાજ, નયસુંદર, પ્રેમાનન્દ, આદિ કવિઓનાં નળાખ્યાનોમાં જોવામાં આવે છે. પરંતુ બીજા નળાખ્યાનની અસર કોઈ પણ કવિના નળાખ્યાનમાં જોવામાં આવતી નથી. જો બીજાં નળાખ્યાન બાલણી રચેલું હોત તો તેની અસર કોઈ ને કોઈ કવિના કાવ્યમાં જોવામાં આવત, કારણ કે તે પહેલા નળાખ્યાન કરતાં વધારે સરલ હોવાથી તે પુષ્કળ પ્રચાર પામ્યા વિના રહેત નહિ.

આ બધાં કારણોથી બીજાં નળાખ્યાન બાલણીની કૃતિ હોય એમ સંભવતું નથી.

કાદંબરી

બાલણે બાલકૃત સંસ્કૃત કાદંબરીનું કાવ્યમાં ઉપાખ્યાન લખ્યું છે. સં. કાદંબરીનાં જે ભાષાન્તરો થયાં છે તેમાં તે જૂનામાં જૂનું છે. કાલક્રમમાં તે અપૂર્વ છે, એટલું જ નહિ પણ ગુણમાં પણ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. વળી કોઈ પણ ભાષામાં તેનું પદ્યમાં ભાષાન્તર હજી સુધી થયું નથી. બહુ સમાસવાળી એ કઠિન કૃતિને બાલણે બહુ સરલ અને પ્રાસાદિક બનાવી દીધી છે. તે ઉપરાંત મૂળની રસિકતામાં પણ ક્ષતિ આવવા દીધી નથી. તેનો પૂર્વ ભાગ પ્રાતઃસ્મરણીય કેશવલાલ ધ્રુવે પચીસ વર્ષ ઉપર પ્રકટ કર્યો હતો, તેથી તેમાંથી ઉતારા આપવાની જરૂર નથી, પરંતુ ઉત્તર ભાગ અપ્રકટ છે, તેમાંથી એક ઉતારો જોઈશું.

વૈશંપાયન ! કાં હું વાહી ? તું અતિ કોમળ અંગ, કંઞર
વનિ નવાનિ વેળા નેહિ; ખેલુ માહારી ઉછંગ.
આતા ! એકલા કેલી પિરિ રિહિસુ ? ફણગરનાં ચાંહાં કોડિ.
શૂન્ય અરણ્યમાંહિ કોએ ન દીસિ, માનુષ પીતૃં જોડ.
શૈયા સુંદર કુણ કલપશિ ? નિદ્રા કરશુ કિમ
ભૂખ્યાં સુખડી કુણ આપશિ ? અરણ્ય એકલાં ઈમ.
તરસ્યા થાશુ, વાહાલા માહારા ! કુણ તિ પાશિ નીર ?
શીત, સ્વાદ, સુગંધ, મધુર, અતિ નિર્મલ ભાવિ, વીર !
ઉછંગ મેહેલિ નિ, સુત ! માહાર, કિહાં સુખિ સુવા મન ?
સમાન સુખ દુઃખ યે ભોગવિ, સગિ વધૂ નહિ વન.
માહારિ મન મનોરથ હૃદુ, વધૂ લાગશિ પાય;
તે દર્શન દુર્લભ થ્યું તાહારે; હાડિ મેહેલિ આગિ.

વત્સલ અને કરુણ રસના મિશ્રણનો આ કેવો સુંદર નમૂનો છે માતાના હૃદયની લાગણીઓ કવિએ કેટલી કુશળતાથી વ્યક્ત કરી છે ! મૂળ સંસ્કૃતમાં પણ આટલી આદ્રતા નહિ જણાય !

બાલણે મૂળનો કથાસાર એકબો નથી આપ્યો, પણ મૂળની કદપનાઓ અને અલંકારો બહુ સુંદર રીતે ગુજરાતીમાં ઉતાર્યા છે. કેટલીક

જગાએ તો મૂળના તર્કમાં મુધારો વધારો કરી મૂળની ખૂબી ઓર દિપાવી છે. એક બે નમૂના બોધે. મૂળમાં એક કલ્પના આવી છે:—

અપરશશિશઙ્કયા નક્ષત્રમાલયેવ હારલતયા કૃતમુલ્કપરિવેશમ્

આમાં મોતીની માળાને નક્ષત્રમંડળની અને મુખને ચન્દ્રની ઉપમા આપી છે, પરંતુ મુખચન્દ્રમાં લાંછન કયું તે જણાવ્યું નથી. બાલણે તે બાધાન્તરમાં ઉમેર્યું છે:—

મુક્તામાલાધ મુખ શોભિ નભિ ઉડુગણિ ઇન્દુ !

ઉપમા નભિ કલંકકલા ઇમ કુંકુમતિલક સુખિન્દુ ! (૫. ૫)

લલાટમાંના કુંકુના ચાંદ્રાને બાલણે મુખચન્દ્રના લાંછનની ઉપમા આપી છે ! *

મૂળમાં એક કલ્પના આવી છે:—

મુહુર્નિગલિતાંશુકસંભ્રમદ્વિગુણીકૃતમુજયુગલપ્રાવૃતપથોધરતયા દત્તાલિંગનસંજ્ઞેવ ।

આમાં ઉત્તરદિશમાં સ્ત્રીઓ ચાદર ઓઢે છે, તેનો એક છેડો સંભ્રમથી ખસી જાય તેથી પથોધર ઉપર હાથની અદ્ય વાળી રાખી, તે જાણે આલિંગનની સંજ્ઞા હોય—તેવી કલ્પના છે.

બાલણે પોતાના દેશના પોશાક પ્રમાણે માથેથી સાડીનો છેડો ખસી જાય અને પથોધર ઉધાડું થાય તે ફરી પાછું ઢાંકતી એમ ફેરફાર કર્યો છે, એટલું જ નહિ, પણ અગાસું આવતાં મોઢે હાથ ધરીને સુંગનની સંજ્ઞા ખતાવી છે.

નંબા ખાધ; મુખિ કર ધરિં; બઢણું શિરથી ઉતરિ;

સાન નભિ આલિંગનની, પથોધરિ પાછું ધરિ ! (૫. ૧૪૪)

બીજે એક રથને માત્ર સાદી કલ્પનાને બાલણે વધારે રસિક કરી છે:—

ન જાનામ્યેવ કિમાજન્મતઃ પ્રભૃતિ શૈશવં તે સ્મૃત્વાત્માનમનુશોચામિ ।

ઉત યોવનાભોગકારિણીં વર્તમાનાં રૂપશોભામ્ ।

* આ કલ્પના પ્રેમાનન્દે નળાખ્યાનમાં ઝીલી છે:—

“ ઇન્દુમાં બિન્દુ બિરાજે નાણે ઉડુગણુ ભોમ ! ”

અર્થાત—હું સમજતી નથી કે જન્મથી આરંભી તારા બાલપણ-
ને યાદ લાવીને શોક કરું ! કે તારી જીવાનીની હાલની છટાને
સંભારીને શોક કરું ?

મૂળની આ સાદી કલ્પનાને બહુલાવીને બાલણ કેવી માતૃહૃદયની
કામળ ભીમિથી રંગે છે :—

રૌશવ સમરી તાહાં રે, આવી અતિ ધન શોક;
રમતુ જોઈ તુંહને પદ્મ જી કહેતા લોક !
ચૌવન દેખી તાહાં રે, હું અતિ થઈ રલિયાત,
જાણ્યું વહુ ધરિ આવશિ, થાઈશ વરનો માત !

બાલણે અનુવાદમાં પોતાના નવા વિચારો પણ ઉમેર્યા છે.
કાઠંખરીની વિરહદશાના વર્ણનમાં નીચેની એ કલ્પનાઓ તેની
પોતાની છે:—

“કંઠુક લેઈ ઉછાલી આવતુ ઝાલી હાથિ,
સાન જાણિ છહ પરિ તું અલૂં મિ તું નાથ,
સખીનિ ચુંબન કરિ નિ ધરિ ગાલ કપોલ,
કટાક્ષ રાખિ, લલિત ભાંખિ નયન તાં અતિ લોલ !

આમાં યુવતીના સ્વભાવનું કેવું યથાર્થિત ચિત્ર છે ! ખીજ
એક જગાએ સ્ત્રીઓની વિનોદ-ઉક્તિઓમાં તેણે એક સુંદર ઉક્તિ
પોતાના તરફથી વધારી છે. શૂદ્રકને સ્નાન કરાવતી દાસીઓના સંભા-
વણનો પ્રસંગ છે:—

એક કહિ, રહી કાં અલગી ? એટલામાંહાં શું યાત્રી ?
એક કહિ, ના; એ અતિ શીલી પ્રમદા છિ અતિ પાત્રી ! (પૃ. ૧૦)
એક જગાએ બાલણેષ્ટા અને માતૃહૃદયનું બહુ સુંદર ચિત્ર

બાલણે નવું ઉમેર્યું છે:—

વાત કરતી એમ કહિ, મિથ્યા ગયુ એ કાલ !
દૃદિશું ચાંપ્યું નહિ ચુંબન દેહ બાલ !
નાહાના નાહાના દંત બિ નિ સુંદર મુખનું વાન,
પુત્ર હસતુ નહિ દીકુ કરાવતાં પથપાન !
ચરણ વાગિ ધૂધરી, અંગુલિ વલગુ જન;

એ સુખ હું પામી નહિ ! હવે કિશુ કરું ઉપાય ?

નેસાલિથી ભણી આવિ, પાટિ ખડિહ હાથિ:

આહ ! કહી બોલાવતુ ધરિ ખાલ ધાલિ ખાથિ !

એ ઉરિહ વીતુ નહિ, જે પુત્રમાતા નામ ?

કહે છે કે જર્મન કવિ ગેટે ધન્યાસ્તદંગરજસા મલીનીભવન્તિ એ કાલિદાસની પંક્તિ વાંચીને નાચી ઊઠ્યો હતો. તો ભાલણુનું આ ચિત્ર જોઈને તે શું શું ન કરે ?

રામબાલચરિત

ભાલણે રામબાલચરિત લખ્યું છે, તે તેની સર્વોત્કૃષ્ટ કૃતિ હોય તેમ જણાય છે. આખું કાવ્ય તો મળી આવ્યું નથી, પરન્તુ તેનાં ચાલીસ પદો મળ્યાં છે. તેમાં સીતાસ્વયંવર સુધીની હકીકત છે. આ ચરિત કડવાંબદ્ધ નથી, પણ છૂટાં પદરૂપે છે. તેમાં ભાલણે એક બાલકનું જીવન તાદસ્પરૂપે ચીતર્યું છે, એ ઉપરથી જણાય છે કે તેણે બાલસ્વભાવનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યો હશે. એ ચાલીસે પદો પ્રકટ થઈ ગયાં છે, તેથી તેમાંથી વિસ્તૃત ઉતારા આપવાની જરૂર નથી, માત્ર થોડીક પંક્તિઓ જોઈશું:—

કર કાંશી, ધુધરડા ને ગેડી, મૈયા રજ લુહે તેડી તેડી;

નિરંજન નાહાના ને નાગા દેખી અમરતણા બચ ભાગ્યા.

આધા લાવે ને પાછા દોડે, ફરે રવિશશી જેમ જોડે;

રમતા આવે ને રાયને બેટે, વાધા વચ્ચે છટે કટિ હડે. (પદ ૨૩)

વળી,

નેત્રસરોજ અંબવતાં દોડી દૂર પ્રભુ જાય;

કાજળ ખરડી રે આંખડી, જનની અતિ રે અકળાય.

‘આતા ! આંખ અંબલીએ, નૌતમ ! દુખે નહિ નેણ;

આંખથી આદિત્ય ઉપન્યા-માનું મિથ્યા છે વેણ !

પાએ ઉરાડે રેણુકા, માતા મન ધરે રીસ;

એ રજ શિવજી શોધે સદા, વિરંચિ ચઢાવે શિશ.

મહેલો માંહ્ય મસતી કરે, કુંચર દોડયા રે દોડય,

હોડે પડયા હારે નહિ; જોવા સરખી જોડય !

ખાંતે ખોળામાં ખેલતાં વળી વળી કરે પચપાન.

બાલણુ પ્રભુ રધુનાથજી બોળખ્યા અંતરની માંહ. (૫૬ ૩૦)

તોફાની બાળક માને કેવી રીતે પજવે છે તેનું ચિત્ર પણ બુઓ:

ફૂંથી આવે હરિ દોડતા જનની બેઠી હોય ન્યાંહ,

કાજળે ભુંસે છે કાંચળી બેથી ખોળાની માંહ.

ધાવી ધરાઇ કરે કોગળા; સૌને છાટે શરીર;

‘એંઠા થઇએ જે આપણે, ધર્મધુરંધર ધીર !’

છેડા જાલી માતનો ઢોળી પાડે છે ધણું.

બાલણુપ્રભુ રધુનાથજી ! રાખો સદા તમ શણું. (૫૬ ૩૧)

આવો વતસલરસ અને બાલસ્વભાવનું આનું સુંદર દશ્ય જન્મતની
ભાષાઓના સાહિત્યમાં ભાગ્યે જ મળશે !

દશમ સ્કંધ

ભાગવતના દશમસ્કંધનો પદ્માનુવાદ ધણા ગુજરાતી કવિઓએ
કર્યો છે, પરંતુ શ્રેષ્ઠકૃતિઓ તો બાલણુ અને પ્રેમાનન્દ એ બેની જ છે.*
પ્રેમાનન્દના દશમમાં પણ બાલણુના દશમ જેવો વતસલરસ નથી.
બાલણુ દશમસ્કંધની રચના પદ્યબંધ અને કાવ્યબંધ બે રીતે કરી છે. બાલ-
ચરિત તો તેણે છૂટક છૂટક પદોમાં જ ગાયું છે. આ ભાગ તેનો સર્વ-
શ્રેષ્ઠ છે. તેમાં પણ બાલજીવનનાં સુંદર ચિત્રો છે. એક બોધ્યો:—

રિખંતો પાધરો ગૌધન વચ્ચે જાય, સર્પ સુતા તણી પૂંછડી સ્હાય.

કાદવે ખરડયો કૃષ્ણજી રવે, માતા આવીને કર ધુવે.

ધાવતાં ધીર થઇ હાર જ તોડે; આંજતાં આંખનાં કાજળ ચોળે.

એક કહે હરિને, ‘હાડ આવે !’ ધૂજતો જઈ માતાને ધાવે. (૫૬ ૩૪)

યશોદા કુંઅરને કેવી રીતે લાડ લડાવે છે એ બુઓ:—

આંગણડે રમો, મનમોહન ! તો મન માને માહારે રે.

પ્રાણ્યે મુજને અધિકું વાહાણું, સુંદર મુખડું તાહારે રે,

* નરસિંહ મહેતાનાં પણ કૃષ્ણબાલચરિતનાં સુંદર પદો બાલણુનાં
પદોની સ્પર્ધા કરે તેવાં મળ્યાં છે, પણ તેનો આખો દશમસ્કંધ મળ્યો નથી.

ક્ષણું એક બેસો, તો મનમોહન ! ગુંથું તાહારી ચોટી રે;
 કેવડેલ ધાલીને ગુંથું, ન્યમ તે થાએ મોહોટી રે.
 નયણે કાજલ સારી, નિલવટ તિલક કવં કેસરનું રે.
 એને ઘેર કન્યા છે સુંદર, તે નામ લે છે વરનું રે.
 મારા સમ છે, મનમોહન ! માંખણ રોટી ખાઓ રે,
 ઉપર સાકર દૂધ શીરાવો; ન્યમત્યમ મોટા થાઓ રે. (૫૬ ૧૯)

યશોદા ઉદ્ધવને કૃષ્ણના બાલપણનાં સંભારણાં કહી સંભળાવે છે,
 તેમાં પણ માના વહાલસોયા હૃદય ઉપરાંત બાલસ્વભાવનું અનેરું
 દર્શન જોવા મળે છે:—

ઉદ્ધવ કહેલો, ઉદ્ધવ કહેલો, દેવકીને એક વાત રે,
 પુત્રતાણાં સુખ અમો ભોગવ્યાં; હવે થાઓ તમે માત રે !
 બાળે બેસારી મેં ધવરાવ્યો, હસવું વદન મેં દીઠું રે;
 એ સુખ તો તમો નથી પામવું, અમ્રતપેં અતિ મીઠું રે.
 કરે કરી નવનીત માગતો, પ્રેમે કરતો લાડ રે;
 એ સુખ તો તમો નથી દેખવું, જે હિમે ગાળો હાડ રે.
 આંખ આંજતી ને તિલક કરતી, વાહાલો જતો નાશી રે;
 એ સુખ તો તમો નથી દેખવું, જે કરવત મૂકા કાશી રે.
 ગાળી જે વારે એલંભે આવતી, જૂઠું જૂઠું રોતો રે;
 તે કૌતક અક્ષાદિક આવી વિસ્મય પામી જોતો રે. (૫૬ ૨૮૬)

કૃષ્ણ મથુરામાંથી પાછા ગોકુળ ન આવ્યા ત્યારે યશોદા આ
 રીતે કદપાંત કરે છે:—

મીઠડા માવજી રે ! મારે મંદિર આવો;
 પ્રેમે પીરમું, પરમાનન્દ ! કુર ને દૂધ શીરાવો.
 મથુરા રિદ્ધિ પામ્યા ઘણી, વાધ્યું છે અતિ તેજ રે;
 સહી જાણીને મારા સરખું કેા નહિ આણે હેજ રે.
 ધવરાવીને હૈડે આંપતી, તેમ દેવકી નહિ આંપે રે;
 રોમાંચિત મારી દેહડી થાતી, તેમ તેની નહિ કાંપે રે.
 માતા નહિ થાઈ તમારી, ધાવ કહીને જાણો રે !
 મેં બાંધ્યો જે માખણ માટે, તેણે રોષ ભરાણો રે !

કલિંદી માંહે તમ ઉપર જે હું નહિ ઝંપાવી રે;
જાણું છું, તે વાત સંભારી રીસ મનમાં આવી રે !
તેં દીધો તેમ કો દે નહિ, પ્રીત કરીને છોડ રે.
બાલપ્રભુ રધુનાથ ! સંભારો એક ધડીનો નેહ રે. (૫૬ ૨૪૧)

ખરેખર યશોદાના એક ધડીના રનેહના વહાણે જોગીઓનાં
હજારો વર્ષનાં તપ ન જ આવે. આમાં વત્સલ અને કરુણરસનું કેવું
અદ્ભુત મિશ્રણ છે ! હવે શૃંગાર અને કરુણના મિશ્રણનું એક ઉદા
હરણ જોધએ. વિરહાતુર વ્રજંગના આ પ્રમાણે વિલાપ કરે છે :—

રાત દિવસ હું ટળવળું, પણ સ્વપ્નમાંહે નવ દેખું છું;
એક જીહ્વાએ શું કહું તે દુઃખતાણું તો લેખું ?
આંગણે ઊભી રહું; જાણું, આણી વાટે આવે જ,
નયનકટાક્ષે નિહાળતાં તનના તાપ સમાવે.

મોહનમુખના મરકલડા સંભારી સંભારું છું;
જેવા જીવ તપે ધણું, પણ સ્વજન રાખે વારી.
ગૌ દોહતાં એમ જાણું, આ દૂધ હરિને પાઉં છું;
વળી વિમાસણ એમ કરું, કયમ દુર્જનમાંહે સમાઉં.

લાળે કહી શકું નહિ. ખેનડી ! તુજને કાંઈ જ;
એક વાર, જાણું, ઓચિંતાં સુંદરવર દે સાંધ !
મનમાં ઇચ્છા અતિ ઘણી, કહું નહિ પ્રકાશી જ;
વિધાતાએ શે નવ સરજી નન્દના ધરની દાસી ?
આશા કીજે અતિ ઘણી, પણ દૈવને વશ પ્રાણી જ;
એવું વાહાણું કો નહિ જે હરિને આપે આણી ! (૫૬ ૧૭૦)

પ્રેમાનંદ એક રસમાંથી ખીગી રસમાં સરકી જવામાં કુશળ છે,
જ્યારે બાલણ રસોના મિશ્રણમાં કુશળ છે.

પ્રકરણ ૪

ભાલણની ખ્યાતિ

ભાલણના નામનો કાઈ પ્રાચીન કવિએ લાગ્યે જ ઉલ્લેખ કરેલો નેવામાં આવે છે,* તોપણ તેના વિચારો ઘણા કવિઓએ ઝીલેલાં હોય એમ પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્ય વાંચતાં જણાય છે. તે આપણે અનુક્રમે જોઈએ:—

વસન્તવિલાસ

વસન્તવિલાસના એક બે દુહાના શબ્દો ભાલણના કાવ્યમાં આવે છે. તેનો ખેતાળીસમો દુહો જુઓ:—

સકલ કલા તૂં નિશાકર ! શા કરે સધરિ સંતાપ ?

અબલા મ મારી કલંકી ! શંકી હુવઈ પાપ.

એની સાથે ભાલણના નળાખ્યાનની નીચેની તૂક સરખાવો:—

ધનુ આવી જંધાને રે અડે છે નિર્લજ થઈ;

કલંકી શું કરે નહિ, જે લાજ તો તાહારી ગઈ ?

વસન્તવિલાસના ૬૨મા દુહાનો ઉત્તરાર્ધ જુઓ:—

રંગિ નિરૂપમ અધર જિ; અધર જિરૂચાં પરવાલ

આના છેલ્લા ચરણના શબ્દો અખંડિતરૂપે ભાલણના દશમસ્કંધના સત્યભામાના આખ્યાનની એક પંક્તિમાં નેવામાં આવે છે.

“ચંચલનચણી, શશિધરવચણી, અધર જશાં પરવાલ.

‘વસન્તવિલાસ’ની હાથપ્રત સં. ૧૫૦૮ માં લખાયેલી મળી છે, એથી એનો કર્તા ભાલણનો સમકાલીન હોવો જોઈએ. આથી આ વિચારો ભાલણે એમાંથી પણ લીધા હોય.

*પ્રેમાનન્દના માર્કેડેયપુરાણના ચંડી ચરિત્રમાં ભાલણના નામનો ઉલ્લેખ છે:—

ભાલણ, માધવ, દેવસૂરિ, વળી કણ્ણી તમજે એક,

એમણે દેવીમહાત્મ્ય પ્રાકૃત કર્યો, ધરી અર્થનો ખરો વિવેક.

નરસિંહ મહેતો.

નરસિંહ મહેતાનાં ધણાં પદોમાં બાલજીના દશમસ્કંધના પદોના વિચારો જોવામાં આવે છે. થોડાક જોઈએ:—

નરસિંહ

૧. મીઠડા બોલા મોહનજી ! તમે માખણ સાકર લીજો રે (પદ ૧૮૫)
 ૨. દૂધ કઢી, માંહી સાકર ભેળી માહારા વાહાલાને પાઠં રે (પદ ૪૦૮)
 ૩. કોણ મિલાવે માહારા પિયુને, તેને લાગુ પાય રે (પદ ૪૦૯)
 ૪. માં, માં, કરતાં કાનજી મારી બાહુલડી મોડી રે (પદ ૪૧૩)
 ૫. ચોળીના બંધ વછુટયા, અધર અમ્રત રસ પીધો રે,
સેજતણું સુખ કહું નવિ જાએ, જે પિયુજ પ્રેમ ધરી રે (પદ ૪૪૮)
- આની સાથે બાલજીના નીચેના બાવ સરખાવો:—

૧. મીઠડા માવજી ! મારે મંદિર આવો રે
પ્રેમે પીરસું પરમાનન્દ ! ફર ને દૂધ શીરાવો (પદ ૨૪૧)
૨. દૂધ કઠયું લઉ નિજ ઘેરથી, સમ દધને પાઠં (પદ ૯૫)
૩. કો મેલાવે માવને, જે માગે તે આપુંજ. (પદ ૧૭૦)
૪. ના, ના; માં, માં; રહો, રહો; કરતાં હૃદયાશું લેઈ ચાંપી રે (પદ ૧૭૨)
૫. હરિ સામું જોવતાં મારી ચોળી તણી કસ વૂડી જ.

પછે વાત હું શી કરું ? મેં લાજે નવ કહેવાય જ.

આ ઉપરાંત એક પદ થોડા ઘણા ફેરફાર સાથે બંને કવિઓના નામે ચઢેલું મળી આવે છે. બાલજીનું પદ ૧૬૮—“ કહેરે મને કામિની ! તું કાં શ્વાસ બરાણી જ ? ” દશમસ્કંધમાં છે, એટલે તે તેનું હોવા વિષે શંકા નથી. પરન્તુ નરસિંહનું પદ ‘ સાંભળરે તું સજની મોરી ! રજની કઈ પેરે રમીએ જ ’ તેના નામે અન્ય કવિએ લખ્યું હોય એમ જણાય છે, કારણ કે નરસિંહ મહેતા જેવો સિદ્ધહસ્ત કવિ આખું ને આખું પદ પોતાના નામ ઉપર ચઢાવવાનું ચૌર કર્મ કરે નહિ. એજ પદ દયારામના નામે પણ ચઢ્યું છે.

નાકર

નાકરે પોતાનું નળાખ્યાન બાલજીનું નળાખ્યાન વાંચ્યા પછી : લખેલું હોય એમ જણાય છે, સરખાવો:—

બાલણી

૧. બાલણીની તો વરણી કરતાં સિંધુ ન થયો મરઆડે;
તો શું પુણ્ય કર્યું મેં ? મનશું ચિંતા પામ્યો હાડે (૪, ૬)
૨. કબરી પીછભાર મયૂરનો વઢતાં ગ્યાં વિધાતા પાસ;
અર્ધચંદ્ર દઈ શિખી કઢયો, પૂજી પુષ્પ પ્રકાશ (૫, ૬)

નાકર

૧. સાંભળો બોલ અમારા કહ્યા, બિ અપયશ નળ માથે રહ્યા;
સમુદ્ર ન આપ્યો તુલસીએ કરી, મેરૂ ન આપ્યો કટ કરી.
૨. મોર પીછ દમચંતીના કેશ; બેહુનિ વાદ થયો, નરેશ !
બ્રહ્મા આગલિ બેહુએ ગયા, સત્ય બોલો નિ આણો દયા.
પુષ્પ ચઢાવી બ્રહ્મા લાગ્યા પાય, વેણી સમ તુલ્ય કયમિ ન થવાય,
બ્રહ્મા ખીજને હચર્યા, અર્ધચંદ્ર કાઢયો પરવર્યા.

આ કદપનાઓ મૂળ નૈષધકાવ્યમાં છે, તેથી કદાય એમ કહેવામાં આવે કે નાકરે તે નૈષધ ઉપરથી લીધી હશે. પરંતુ નાકર સંસ્કૃત બણ્યો નહોતો તેથી તેણે નૈષધ ક્યાંથી વાંચ્યું હોય ? તેમ છતાં નૈષધ-માં નથી, તેવા પ્રસંગોમાં પણ બંને નળાખ્યાનના વાણી અને વિચારમાં મળતાપણું છે.

બાલણી

૧. સિંહને દેખી રયામા કહે છે, 'તેં દીઠો કંઈ નળ બૂપ ?
સુંદર ને સોહામણું મન્મથ સરખું રૂપ !' (૨૦, ૭)
૨. પખી દીઠો કનકની પાંખ, ગ્રહેવા રાત્રને થઈ ધાંખ રે. (૧૫, ૧)
૩. ઉદરાદી અખળા થઈ રહી, પ્રિયુને તે જાણી નમ રે. (૧૫, ૬)
૪. તમો વનમાં વગુચો, હું પિયર કરે રાજ્ય. (૧૫, ૧૬)
૫. નાગો દેખી હુંડને અમો મોદ પામ્યા આજ (૧૫, ૪)
૬. વળી વિચારે, નારીનું મન જેવું રાંધ્યું ભાત. (૩૦, ૧૦)
૭. આ રડા કો સાથે આવી, સુધી સીકાતરી નારી જ (૨૩, ૪)

નાકર

૧. વ્યાઘ્ર પરત્વિ વાણી હવી રે, પશુ કર માહારી સાર;
રૂડો નિ રળીઆમણો કહી દીઠો નળ ભરથાર !

૨. જો રે, રામા ! રમ્ય દિસિ કનકકેરી પાખ !
રાયનિ થઇ કલપના, બક્ષ કરવાં ધાંખ.
૩. અખળા ઉફરાંટી થઈ, વસ્ત્ર નાંખ્યું રાખ.
૪. આજ તમને વેલા પડીછિ, પીઅર હું કરે રાજ્ય
૫. રાજાં હુંનિ નગન કીધો, હવિ થયું મુજનિ સુખ
૬. વળી વળી નળ ઇમ વિમાસે, સ્ત્રી તે રાંધ્યું ધાન જી.
૭. સીધી સીકાનરી આ સાથે આવી; એ રાંડ તણાં સર્વ કામ.

જૈન કવિઓ

ભાલણના નળાખ્યાનના કેટલાક વિચારો જૈન કવિઓના નળાખ્યાનોમાં પણ જોવામાં આવે છે. મેઘરાજના નળદમયંતીરાસમાંથી (સં. ૧૬૬૪) અને નયસુંદરના નળચરિત્રમાંથી થોડાક વિચારો સરખાવીએ:—

ભાલણ

૧. પેર કહુંં નંત પિહર નજે, છ એવો લાગ;
સુખ પામે સુંદરી, મુઝ મોકળો થાએ પાગ. (૧૫ ૧૦)
૨. કાળો કુચિત્ર અને ફૂળડો, કાયામાં નહિ કાંત (૨૯, ૧૪)
૩. નતાં પડી પછેડી રાયની; 'રથ રાખો', એમ ભાખે (૩૦, ૨૨)
૪. નળરાજ વિષ્ણુ સર્વ વિખ્યાત, માહારે પિતા અને તાં બ્રાત (૧૧, ૨૬)
૫. નૈયધ કહે, બહી એ પેર; બેડાં નશો દેવને ઘેર (૧૧, ૩૫)
૬. જો નાજે જો પુત્રી જીવે, પ્રિયુ શોધાવો નાણી. (૨૮, ૧૧)
૭. જૂઠું સાચું નયણે જોઇ, સુખીઓ દુખીઓ થાક (૩૦, ૧૧)

મેઘરાજ

૧. એ પગબંધન મૂકીને હું નહિં પરદેશ. (પૃ. ૩૩૪, ૫)
૨. તેણે વિખે પીડયો રે, નળ ગયો ફૂળડો, કાળો અને કુરૂપ (પૃ. ૩૪૮, ૮)
૩. પડી પછેડી બીડી વાય; રથ રાખો; હૂંડક ! કહે રાય. (૩૬૦, ૪)

નયસુંદર

૪. વીરસેન સુત લૈમીકંત, બંધવ પિતા અવર મહાંત (૨૫૩, ૬૫)
૫. તો ચમ વાંછિત ફલસ્યે સહી, નિજ મંદિર બઈકાં હું લહી (૨૫૪, ૭૫)
૬. જો લહે લીમી નળરાણો, તો પુત્રી જીવિત રાખે (૩૭૦, ૬૪)
૭. તુ તેણિ થાનકિ નઇ, જોઈ જો વાત સત્ય કે નહી ? (૩૮૬, ૫૬)

વિશ્વનાથ જાની

વિશ્વનાથ જાનીના 'કુવરખાઇના' મામેરામાં 'સુણુ સુંદરી' અને 'ધેલી કાણે કરી' એ અમુક કડવાની ધ્રુવકડી છે, તે મૂળ ભાલજીની કાદંબરીમાં પણ છે, પરંતુ તે તેણે નાકરમાંથી પણ લીધી હોય, કારણ કે નાકરના વિરાટ પર્વમાં પણ એ શબ્દો છે. પરંતુ મામેરાની નીચેની પંક્તિઓ તો તેણે કાદંબરીમાંથી લીધેલી જણાય છે:—

અલિ અહીં શું રહી જલ્લી ? મહેતોજી આવ્યા દ્વારિ,
કાર્થ મેહેલી કામિની સહુની લાગી હારિ.

સંખણી ! સાહમો રહ્યો માંટી, શિશ સાડિ ઓઢિ:
કુંઅર કેડિ શું ચઢાવ્યો ? તારણી ! પહરો તે ઓડિ.
મેચ, અલગી અહીંથી: તેં ચાંપ્યો માહારો પાગ,
તાહારા ઉરજ માહારિ અંગિ ખુચિ, અહીં જોયાનો નહીં લાગ.

(કડવું ૩, ૧૦-૧૨)

આની સાથે સરખાવો કાદંબરીની પંક્તિઓ:—

ચંચલહૃદયે ! ચિંતવું, સુણુ સુંદરિ: દેખિ તુજ ભરથાર. ગિહિલી કુણ્ણી કરી.
અવલં ઓઢયું, પિશાચિણી ! ,, એ હસિછિ સંસાર. ,,

x	x	x
ખચોધરિ પીડિ ધણુ	,, પાછી રહિ લગાર	,,
એકલી ગૂખ રંધી રહી	,, જોવા આપુ ઠાર	,,

(પૃ. ૫૯)

પ્રેમાનન્દ

ભાલજીનું નળાખ્યાન અને દશમસ્કંધ પ્રેમાનન્દે જોયાં હોય એમ જણાય છે. તે બંનેમાંના વિચારો પ્રેમાનન્દના એ નામના આખ્યાનોમાં છે. તેના નમૂના પણ થોડા જોઈએ:—

ભાલજી

૧. રૂપ હોએ તો ચતુર નોહે અથવા નોહે ઉદાર (૭, ૧૪)
૨. વિધાતાએ વદન રચ્યું, તવારાં સાર ધનુનું હરીજં (૫, ૪)
૩. દેવ તદ્દમો પિતાને ઠાર; પુત્રી સાથે શો વ્યભિચાર ? (૧૧, ૬૪)

પ્રકરણ ૫ : બાલણુનું સાહિત્યમાં સ્થાન

[૪૭]

૪. હકરાટી અખળા થઈ, પ્રિયુને તે નણી નમ્ર (૧૫, ૬)

૫. હંસે ગુણ કલાતા જેહ, નળમાહે હીસે છે તેહ (૧૧, ૩૨)

પ્રેમાનંદ

૧. રૂપ તાંહાં કુલ નહિ, કુલ તાં નહિ ચાતુરી (૩, ૭)

૨. વિનતા વદન વિધિએ કીધું, સાર શશીનું લીધું. (૧૫, ૨૪)

૩. તમે અમને લીમકરાનન, હું તમને પુત્રી સમાન (૨૮, ૨૧)

૪. હકરાટી કરી સુંદરી, નળ ચાલ્યો દેહ નમ્ર કરી (૩૩, ૮)

૫. જેવું હંસે રૂપ વર્ણવ્યું, તેવું તમારું દર્શન હવું ()

પ્રકરણ ૫

સાહિત્યમાં સ્થાન

બાલણુ નરસિંહ, પ્રેમાનંદ અને દયારામ જેવો બહુ ઉચ્ચ માટિનો કવિ નથી, છતાં પણ છેક ઊતરતી શક્તિનો કવિ પણ નથી. તેનાં બધાં કાવ્યો જો સરખી યોગ્યતાનાં હોત તો તે પણ ગુજરાતી બાષાના પ્રથમ પક્તિના કવિઓમાં સ્થાન મેળવી શકત. બાલણુની શૈલી મિતાક્ષરી, લલિત, પ્રસાદ્યુક્ત અને અર્થગૌરવવાળી છે, પરંતુ તેમાં ઓજસ નથી. બાલણુને લોકજીવનનો વિશાળ અનુભવ છે અને મનુષ્યસ્વભાવનો તે સારો જ્ઞાતા છે, પરંતુ તેનામાં પ્રેમાનંદ જેટલું બાષા ઉપર પ્રભુત્વ નથી. તેની વર્ણનશૈલીમાં વિશદતા નથી; વર્ણનો થોડીક પક્તિઓમાં સમેટી લે છે, તેથી તેનાં વર્ણનો ધારી અસર કરી શકતાં નથી. તે વતસલ, કરુણ અને શૃંગાર રસો સારા જમાવી શકે છે, પણ બીજા રસો જમાવવામાં તે કુશલ નથી. તેનામાં જીર્મિ છે, પણ કલા જોષ્યે તેવી સુરેખ નથી સંસ્કૃત સાહિત્યનો જીડો અબ્યાસી હોવાથી તેનાં કાવ્યોમાં અલંકારો વિશેષ

જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેને કલા સાધ્ય નહિ હોવાથી એ અસંકારે ભાષા સાથે ઓતપ્રોત થઈ જતા નથી.

આમ હોવા છતાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ છે.

(૧) સાહિત્યવિવેચનના પ્રારંભ કાળમાં એમ મનાતું હતું કે નરસિંહ મહેતાના સમયમાં હાલના જેવી જ ગુજરાતી ભાષા પ્રચલિત હતી અને ચારસો વર્ષના ગાળામાં તેમાં કંઈ ફેરફાર થયો નથી. પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૬૪ માં તેની કાદંબરીની પ્રત મળી આવી, ત્યારે એ અભિપ્રાય બદલાયો અને ગુજરાતી ભાષા પણ જગતની અન્ય ભાષાઓની માફક વિકાસક્ષમ છે એમ મનાવા લાગ્યું. ત્યાર પછી પ્રાચીન ગુજરાતીના શબ્દોનાં રૂપો અને તેમનાં અવતારો શોધાવા લાગ્યાં તેથી એમ કહી શકાય કે ગુજરાતીના ભાષાશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ બાલજીની કાદંબરીને આભારી છે.

(૨) બાલજીનો કાદંબરીનો અનુવાદ હિંદની ભાષાઓના સાહિત્યમાં મહત્વનો છે. કાદંબરીનો એ અનુવાદ હિંદની ભાષાઓમાં પહેલવહેલો થયો હતો, એટલું જ નહિ પણ હજી સુધી કોઈ ભાષામાં પદ્માનુવાદ થયો નથી. એને માટે પ્રા. સમ. કેશવલાલ ધ્રુવ લખે છે કે “ એણે સંસ્કૃત કાદંબરીનો ભાષાબંધ રચી એની પ્રતિનિર્માણશક્તિની પીછાન આપી છે, એના શ્રોતાની રસિકતાની ખ્યાતિ ફેલાવી છે અને ગુજરાત તથા ગુજરાતીનું ગૌરવ વધાર્યું છે.” (કાદંબરીની પ્રસ્તાવના). એ અનુવાદ એટલો રસિક છે કે જગતના શ્રેષ્ઠ અનુવાદિત ગ્રંથોમાં સ્થાન મેળવે એવો છે.

(૩) બાલજી ગુજરાતી આખ્યાનપદ્ધતિનો પિતા છે. એના પહેલાં કોઈ કવિનું આખ્યાન મળી આવ્યું નથી. કદાચ મળી આવે તોપણ બાલજીનું આ પદ ખૂંચવી શકાય એમ નથી,

કેમકે તેણે થોડાંધ આખ્યાનો લખ્યાં છે, તે પ્રમાણે અન્ય કવિએ —તેના પુરોગામી કે સમકાલીને—લખ્યાં નથી. તેણે આખ્યાનની પદ્ધતિને સ્થિરતા અર્પી છે. જેવી રીતે નર્મદાશંકર પહેલાં ગુજરાતી ગદ્યનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં તેણે તેને સ્થિરતા આપવાથી તે ગુજરાતી ગદ્યનો પિતા ગણાય છે, તેવી રીતે બાલજી પણ આખ્યાનપદ્ધતિનો પિતા ગણાવો જોઈએ. *

(૪) બાલજી દશમસ્કંધમાં અને રામબાલચરિતમાં વત્સલરસનું જેવું નિરૂપણ કર્યું છે અને બાલસ્વભાવ અને માતૃહૃદયની ભીમિનો જેવો આવિષ્કાર કર્યો છે, તેવો જગતની અન્ય ભાષાઓમાં કાઠીએ કર્યો નથી. પ્રજા ભાષામાં સૂરદાસ આદિ અષ્ટ સખાઓએ તેની ખરોખરી કરે તેવાં એ વિષયનાં ચિત્રો દોર્યાં છે ખરાં, પણ તે કવિએ બાલજી પછી થયેલા છે. બાલજીનો કાદંબરીનો અનુવાદ અને તેનાં વત્સલરસનાં કાવ્યો જગત્સાહિત્યમાં સારું સ્થાન ધરાવી શકે એમ છે.

* બાલજી આખ્યાનોનો પિતા હોતો એ વિચાર મૂળ રા. કેશવરામ કાશીરામ રાજીનો છે. (જુઓ કવિચરિત, ભા. ૧, પૃ. ૧૦૯)

વિભાગ બીજો

પ્રકરણ ૬

ઉદ્ધવજીવન

જેમ બાલજીનાં કાવ્યોમાંથી તેના જીવન સંબંધી હકીકત અદ્દપ મળે છે, તેમ ઉદ્ધવનાં કાવ્યોમાંથી પણ તેના વિશે હકીકત અદ્દપ મળે છે. તેના રચેલા રામાયણના આરંભમાં એ કહીએ આવે છે:-

પ્રથમે પ્રજાનું સીતાપતિને જોડીને એ પાણ,
મીશુરપદ્મપંકજને સેવું, આપો અવિચળ વાણ.
મધુસૂદન આશ્રમ સંન્યાસી; સમરી તેનું નામ,
પિતાને પ્રેમે પ્રણામ કરીને ગાવા હરિગુણગામ.

આમાં તે ગુરુના ચરણકમળને સેવવાનું, મધુસૂદનાશ્રમ નામના સંન્યાસીનું નામ સ્મરવાનું અને પિતાને પ્રણામ કરવાનું કહે છે. આ ઉપરથી આ ત્રણે વ્યક્તિઓ જુદી હોય તેમ જણાય છે. મધુસૂદન સંન્યાસીનું નામ સ્મરણ કરે છે, એ ઉપરથી જણાય છે કે રામાયણની રચના વખતે તે હયાત નહિ હોય, જ્યારે બીજા બેને પ્રણામ કરે છે, તેથી તે બંને તે વખતે હયાત હશે. આ મધુસૂદન તેનો ગુરુ હોય એમ તો જણાતું નથી, પણ હું એમ ધારું છું કે એ કાષ્ઠ સિદ્ધ પુરુષ હોવો જોઈએ, જેણે ઉદ્ધવને રામાયણ લખવાની પ્રેરણા કરી હશે, જેમ બાલજીને મામકી આખ્યાન લખવાની બ્રહ્મપ્રિયાનંદે પ્રેરણા કરી હતી તેમ. આથી ઉદ્ધવનો વિદ્યાગુરુ, કાણ હતો એ વાત અંધારામાં રહી છે.

ઉપરના અવતરણમાં ‘ગુરુપદ્મપંકજ’ શબ્દો છે, તે બાલજીના દશમસ્કંધના રુકિમણીવિવાહ અને સત્યભામા આખ્યાનમાં જોવામાં આવે છે. એથી એમ જણાય છે કે ઉદ્ધવે એ બે આખ્યાનો રચાયા પછી રામાયણની રચના કરી હશે. એ બે આખ્યાનો પ્રથમ બાલજી

જુદાં રમ્યાં હતાં અને પાછળથી તેમને દશમસ્કંધમાં ગૂંથી લીધાં હતાં, કારણ કે તે બંનેમાં આરંભનું મંગલાચરણ અને અંતની ક્ષણશ્રુતિ છે.

આગળ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે જો વિષ્ણુદાસે ઉત્તરકાંડ રમ્યો હોય તો તેની રચના સં. ૧૫૧૫માં સંભવી શકે છે. આથી રામનંદનચણુની રચના ઉદ્ધવે પણ તે અરસામાં કરી હશે એમ હું ધારું છું. ઉદ્ધવે રામાયણ બાલણુના રામખાલચરિત પહેલાં રમ્યાનું સમજાય છે, કારણ કે રામખાલચરિતની કંઠ અસર રામાયણમાં જણાતી નથી. જો ઉદ્ધવે રામાયણ પાછળથી રમ્યું હોત તો તેના પિતાના વિચારે તેની કૃતિમાં ઊતર્યા સિવાય રહેત નહિ. ઉદ્ધવે રચેલા રામાયણથી બાલણુને સંતોષ નહિ થયો હોય, તેથી તેણે રામખાલચરિતની રચના કરી હોવી જોઈએ એમ હું ધારું છું.

હાલ મળી આવતી પ્રતોમાં ઉદ્ધવનું નામ સુંદરકાંડ સુધીના ભાગમાં જોવામાં આવે છે. ત્યારપછીના યુદ્ધકાંડના અંતે કોઈ મધુ-સૂદન નામના કવિનું નામ જોવામાં આવે છે અને તે રચાયાનું વર્ષ સં. ૧૬૮૭ જણાવેલું છે. પરન્તુ એ યુદ્ધકાંડની શૈલી જોતાં તે ઉદ્ધવનો રચેલો જણાય છે એવો નિર્ણય મેં ‘બાલણુ’ના ચરિત્રમાં (૫. ૬૫) કર્યો હતો. રા. કેશવરામ શાસ્ત્રી પણ એ જ નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે (કવિચરિત, ભા. ૧, પૃ. ૨૨૬)

યુદ્ધકાંડ પણ વિષ્ણુદાસની કૃતિ નથી, પણ ખંભાતના વિષ્ણુદાસના કુલમાં થયેલા રામજનકુંઞ્ચરની કૃતિ છે એમ હવે તેની મળી આવેલી પ્રતો ઉપરથી સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. જો વિષ્ણુદાસે યુદ્ધકાંડ રમ્યું હોય તો તેનાં છેલ્લાં એક જે કડવાં સિવાય બાકીનો ભાગ નાશ પામ્યો હોય એમ લાગે છે.

* મારો લેખ, ‘રામાયણના ઉત્તરકાંડનો કર્તા કોણ?’ ‘ગુજરાતીને દિવાળીનો અંક ૬. સ. ૧૯૩૨’ અને ‘કવિચરિત, ભા. ૧, પૃ. ૨૨૮.

પ્રકરણ ૭

અથપરિચય

ઉદવનાં રામાયણ તથા બ્રહ્મવાહન આખ્યાન મળી આવ્યાં છે. રામાયણ ગુ. વ. સોસાયટીએ ધણાં વર્ષ ઉપર છપાવ્યું હતું. તે બહુ જાણી પ્રતિનું કાવ્ય નથી.

બ્રહ્મવાહન આખ્યાનની એક જ પ્રત છે અને તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સંગ્રહમાં છે. મૂળ પ્રતનો તો પત્તો નથી, પણ સોસાયટીએ સંવત ૧૯૦૭ ના સુમારમાં લલિયા પાસે ઉતરાવેલી પ્રત છે. મૂળ પ્રતનો સંવત જણાવેલો નથી. આ આખ્યાન સ્વતંત્ર હોય તેમ જણાતું નથી, પણ મહાભારતના અશ્વમેધ પર્વનો ભાગ હોય તેમ જણાય છે. ઉદવે કદાચ આખું મહાભારત કે તેનું અશ્વમેધ પર્વ રચ્યું હશે, તેમાંથી માત્ર આ આખ્યાન બચવા પામ્યું છે. આરંભ આ પ્રમાણે છે:—

શ્રી ગુરુ સીતાપતિ

ઉદ્ધવજન અતિ અલ્પમતિ છે, કૃપા કરો ગોવિંદ ૧

જન્મેજે રા પૂછે છે જોડીને એ પાણ્ય.

સ્વામિ ! તહારા વદનતણી અતિ અમ્રત સરખી વાણ્ય. ૨

ભીષણના નગરથી ઘોડો આવ્યાં કિહે દેશ ?

પ્રાક્રમ કરીનિ કોણે આર્ધ્યા ? જીત્યો કોણે નરેશ ? ૩ (ક. ૧)

આ ઉપક્રમ ઉપરથી જણાય છે કે પાછળના આખ્યાનનું આ અનુસંધાન છે. વળી અંતમાં પણ આ પ્રમાણે છે:—

મણિપુરથી ઘોડો વાજ્યો, આવ્યાં રતનપુર ગામ.

મોરધ્વજ રાજના કુંઅર સાથે સખલ થયો સંગ્રામ

એ કથા જે ગાએ સાંભળે તેહેની પરોએ આશ.

કર જોડીને કેહે આનંદે ભાલણસુત આધવદાસ. (૧૬, ૨૩-૨૪)

આ ઉપરથી જણાય છે કે મયૂરધ્વજ આખ્યાન આના પછી ઉદવે લખેલું હોતું જોઈએ:

આરંભમાં કવિ બહુવાહનનું વર્ણન કરે છે. તે તેના પિતાની કાદંબરીને અનુસરીને કરે છે:—

તે તેજ સુરજ સરખો, પ્રત્યક્ષ પાવક સમાન,
રૂપે મન્મથ મૂરતવંતો, અશ્વિનીકુમારને વાન,
ધને ધન થકી તે અધકો, સિંહ સમો પ્રાક્રમ,
બુદ્ધિએ બહુસ્પતિ જાણે, પ્રત્યક્ષ ધર્મે જાણે ધર્મ.
ધીરજ ધર્યા થકો અધકો સાગર સમો ગંભીર,
હાતા મેઘ થકી મહામોટો, અવનિ એક જ વીર. • (૧, ૬-૮)

આની સાથે સરખાવે બાલણનું શુદ્રકનું વર્ણન:—

મતિ ધરમ, કોપિ ચમ, તાપિ પાવક, ધનદ પ્રાસાદિ,
રૂપિ મન્મથ, બુદ્ધિજ સુરગુર, શશિસમ મુખ આલ્હાદ.
વાણી વેધાપુત્રી, તેજ તરણિ, મરૂત બલમાન,
ભાર સહેવે ભૂ સમ, તોલિ મેરૂ મહીધર સ્થાન. (૧, ૯-૧૨)

બહુવાહનના નગરવર્ણનમાં પણ પુત્રે પિતાનું અનુકરણ કર્યું છે. શુદ્રકના નગરનું વર્ણન કરતાં બાલણ આ પ્રમાણે શ્લેષયુક્ત વાક્યાવલિ રચે છે:—

જે રાજ પૃથ્વી અ પાલતિ, વર્ણસંકર ચિત્રામિ,
કાવ્ય વિષય દૃઢબંધ, કેશનૂં અહણ સુરતસંત્રામિ.
કનકદંડ તે છત્ર રાયનિ, સ્વપન વિષિ વિજેગ,
ધૂનિ ધ્વજ, પરલોક થકી ભય, વાંછિત વસુધા ભોગ,
શુક સારિકાનિ રક્ષાગૃહ, સારી રમતાં મારિ,
ધૂમિ અશ્રુપાત, આપકિ ફેરવતાં હય પ્રાહાર,
શૂલ પ્રાસાદ ચંડિકા કેરિ, ગાંધીનિ પણિણ કુન્દ,
સંનિપાત વ્યાકરણ વિષિ, તિહાં રોગ નહિ કુન્દ,
મદ માહા ગજનિ, રાગ ગીતમાંહાં, કંથવિકંથ માહિ માન,
લોભ ધરમનુ, અહંકાર તે જહનિ બલજ્ઞાન (૧, ૧૩-૧૨)

ઉદ્ધવ પણ આને મળતી શ્લેષરચના કરે છે:—

તે રાજના નગરમાં કો નહિ ચોર ચખાર,
 વધ નામે પુષ્પકેશનિ, સારિને શિર માર,
 દંડ નામે ધ્વજ દંડ રે, ખંડ નામે નવ ખંડ,
 ચલવા નામે વજ્ર ધ્વજનૂં, વશ વર્તિ બ્રહ્માંડ,
 શૂલ નામે શિવાશનિ દેહે રે, કુષ્ઠ ગાંધીને હાટ,
 ચોર નામે મનતાણા, પછુ મલે નહિ કો વાટ. (૧, ૧૭-૧૮)

કાવ્ય બહુ સારું છે. રામાયણ કરતાં ઉચ્ચ પ્રતિનું છે. બ્રહ્મવાહન
 અર્જુનને મળવા જાય છે તે વખતની તેની સવારીના ઠાઠનું શુંદર
 વર્ણન છે:—

વનિતા તણાં તેડાવ્યાં વૃન્દ, આભરણ અંગ સજી આનંદ.
 કનકયાળ, મુક્તાકૃળ ભરી, માંહે શ્રીકૃળ ફર્વા ધરી.
 કનકકચોળૂં ચંદનતાણું, માંહે કેસર ધસીને ધણું.
 શકટ ઉપરે શણગાર્યાં વાહન, માંહે નાચે ગણિકા ચતુર સુજળ.
 વાળે વીણા, વંશ ને ચંગ, મૃદંગ, તાલ, રખાળ ને ઝાંઝઉપરંગ.
 વાળે નફેરી નિશાણ, બંદીજન બહુ કરે વખાણ.
 શરણાર્થના સુર આહ્વાદ, વળડે પડયા જ્યમ વાદ.
 ઢોલતાણા બહુ ઢમકા હોએ, જોજોકાર કરે સહુ કોએ.
 હય હાથી રથની અતિ હાર, અંબાડી ઉપર બહુ નાર.
 માનિની મધુરાં મ ગલ ગાય, અર્જુનને મળવા સાહામાં જાય.
 વાડવ વેદધ્વનિ તાં કરે, આશિષ અર્જુનને ઓચરે.
 પાખરીઆ શણગાર્યાં સહી, વાર વાઘ ચાલે કર ગ્રહી
 સહુએ સર્વ કીધા શણગાર, સહુ પાળા પળે, કો નહિ અસવાર.
 બ્રહ્મવાહન આગલથો જાયે, સાથે દેશ દેશના રાયે. (૧, ૫૧-૫૭)

અર્જુન તેને લાત મારી ખાયલો અને વાણિયાનો પુત્ર કહે છે.
 તે સાંભળીને બ્રહ્મવાહન જીરસાદાર જવાબ આપે છે:—

બ્રહ્મવાહન કોપ કરીને વલતો વહે વચનજ.
 જો હું તાહારે મસ્તક છેદું, તો હું તાહારો તનજ.

નિર્દૂષણ કરે માતા માહારી, છેદી તાહારે શીશજી
પાટુપ્રહાર કર્યા માટે મુંહને નહોતી ચઢી કાંઈ રીસજી
સતી સાધવી માતા માહારી તેહેને દૂષણ દીધુંજી,
સહી કાળ ખૂટયો છે તાહારો, તે ફૂડં તેં કીધુંજી.

જે હું મસ્તક ન છેદું તાહારે, કંધિથી તો તે ત્યમજી,
વણિકનો સુત, ગાંધર્વનો સુત, જેહ જાણુજી ત્યમજી.
જે હું વને કોટે બાંધીને માદલ કરી વળફુંજી,
બાણ પ્રહાર કરીને પ્રોટા મહીમહીએ પાફુંજી.

બાણ કાટલાં, ધનુષ્ય ત્રાણુઆં, વસાણું ટુજ દેહજી,
ના તોળું તો હું તાહારો કુંઅર, નહિ કંઈ તો તેહજી.

બ્રહ્મવાહને કરેલા ગંગનું વર્ણન પણ વીરરસપૂર્ણ છે અને કાવ્યનો
પાનો ચકાવે તેવું છે. જીએ કર્ણકુમાર વૃષકેતુ અને બ્રહ્મવાહનનું યુદ્ધ:—

એમ કહીને બે જણા કરડવા લાગ્યા દંત,
હાથે કરીને હાથ ચોળે, આણુવાને અંત.
માંહોમાંહે ડોળા તરડાવે અને કરે ફૂંકાર.
જાણીએ શું સાઠ સખળા, મારે મોહોકમ માર.
બાણવૃષ્ટિ કરે અન્યોન્યે, હલાહલ શબ્દ...
પાહાની પાછી કરે નહિ, તે બે જણામાં કોપ.
એક એકને આચ્છાદે, બાણની કરે વૃષ્ટ.
ભયંકર ભાસે ધણા તે, આવર્યો અરિષ્ટ.

મંત્ર બાણીને બાણ મૂકે, ક્રોધભર તે ફૂર,
ઉલટ અતિ ધણી તે તો જ્યમ પ્રલયનું પૂર.
વૃષકેતુ વાંધ્યા ધણે, ગ્રીષ્મનો જ્યમ બાણ.
સાહામું કો જોઈ સકે નહિ, કૃતાંત કાલ પ્રમાણ.

બ્રહ્મવાહન કોપીઓ, નિર્ધાર કરવા નાશ.
વૃષકેતુ તો કોપીઓ જ્યમ રખે ફરી હુતારા.
બ્રહ્મવાહન કોપીઓ બાણે છેદીયું શરીર જાલ.
પરાક્રમ કરીને પ્રગટયો, જ્યમ વદમીકમાંથી બ્યાલ
અર્જુનસુત અતિ ઉરણો, વાંચે જ્યમ વંટોળ.

લહરી આવે સિંધુની ન્યમ, છાળ ઉપર છાળ.
 કર્ણકુંભર રથ ઉડીયો જિયો અતિ આકારા,
 નભીએ ભઈ સૂર્ય ઉગ્યો દીસે પરમ પ્રકારા !
 હેઠો રથ આવી ન સકે, નહિ શર સાંધ્યા તે નય,
 વૃષકેતુએ વિચાર્યું, હું કંઈ કવણ ઉપાય ?
 પછે ઝંપાવ્યું વૃષકેતે રથ મેદેલ્યો ત્યાંહાં,
 બહુવાહન ઉપર પડ્યો રીસ અતિ મનમોહાં.
 બાહુ યુદ્ધ બળીઆ કરે, પરમ પ્રૌઢા પ્રહાર,
 અત્યંત થાએ આકળા મોહકમ કરતા માર.
 મુષ્ટિ પાઠૂં કાણી ઢીંચણિ આંગળિ સામટી સાર. (૭, ૫૭-૭૦)

ઉદ્ધવનો કરુણરસ પણ તેના પિતાના કરુણરસ જેવો વેધક છે.

ઉદ્ધવિ અર્જુન માટે આ રીતે વિલાપ કરે છે:—

ઉદ્ધવિ આકંદ કરે છે, ‘ઉત્તર ઘો એક વાર.
 નચિત ચૈને શ્વં સુતો છો, પિયુષ પ્રાણ આધાર !
 પહેલી પ્રીત સંભારો, વાહાલા ! જે પ્રેમે સાહ્યો પાણી.
 પાતાલે પધાર્યા, પ્રભુજી ! આનંદ અંતર આણી. (૧૩, ૧૯-૨૦)

ત્રિત્રાંગદાની અર્જુનના મૃતદેહ સાથેની ચેષ્ટાઓ પણ

હૃદયભેદક છે:—

મસ્તક માંડીને જીએ, જાણે ન્યમત્યમ જાગે.
 રૂપ સંભારે વાહાલાજીનું જેવું હુવું આગે.
 ઉપર સૂઝ આલિંગન દે છે, ચુંબન કરે છે ગાલ,
 ‘વાહાલા માહારા, શ્વં સુતો છે, ઉત્તર મુજને આલ્ય.
 અળજે ધણા દિવસનો અતિશે, આતુર થઈ છું આપ.
 આણે જન્મે કાંઈ નથી કીધું, પેલા ભવનું લાગ્યું પાપ.’ (૧૩, ૧૧-૧૩)

ગુજરાતી ભાષાનાં સારામાં સારાં પ્રાચીન કાવ્યોમાં ગણના
 થાય તેવું આ આખ્યાન છે.

વિભાગ ત્રીજો

પ્રકરણ ૮

લીમ: સમય

વિક્રમના સોળમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં ભીમની સ્થિતિ હતી, એમાં તો કોઇ જાતની શંકા નથી, કેમકે તેનાં મળી આવેલાં બંને કાવ્યોમાં રચના સંવત આપેલા છે. હરિલીલાષોડશકલા તેણે સં. ૧૫૪૧ માં રચી હતી અને પ્રબોધપ્રકાશ સં. ૧૫૪૬માં રચ્યો હતો:—

હરિલીલા

“સંવત પંદર રૂદ્રની વીસ, વરસ ઉપરિ એક ચ્યાલીસ” (ફલશ્રુતિ, ૮)

પ્રબોધ પ્રકાશ

“સંવત પંદર રૂદ્રની વીસ, ખટ આગલાં વરસ ચ્યાલીસ.” (૬, ૭૩)

જ્ઞાતિ

તે પોતાની જ્ઞાતિ જણાવતો નથી. તે હરિલીલામાં બોપદેવને દ્વિજ કહે છે:

“પંડિત બોપદેવ દ્વિજ એક કીધું હરિલીલા વિવેક” (પૃ. ૨૧૨)

તેમજ તેના શુરુને પણ તે જ ગ્રંથમાં દ્વિજ કહે છે:

“આવી દ્વિજનંધ લાગુ પાછ, મઝનંધ કીધુ બહુત પસાય” (૧, ૬૬)

એ ઉપરાંત પ્રબોધપ્રકાશમાં પણ પુરુષોત્તમને વિપ્ર કહે છે:

પુરુષોત્તમમાનમ્ય વિપ્રં વેદાન્તપારગમ્ (૧, ૧)

અને પ્રભાસના નરસિંહ વ્યાસને પણ દ્વિજ કહે છે:

“તીરથતિલક ખેત્ર પ્રભાસ, ચહાં વસંધ દ્વિજ નરસિંહ વ્યાસ” (૬, ૭૫)

એ ઉપરાંત હરિલીલામાં બ્રાહ્મણ પ્રત્યે માનની લાગણી બતાવે છે:—

“પહિલું વિપ્રચરણ વંદીઈ, ચ્યારિ પદારથ તુ સીધંધ;

વાડવતણું વચન માગ્યોસ, તુ હું કૃષ્ણહ કયા રચ્યોસ.

અહિનિસિ કંઈ વિપ્રની સેવ, ભૂમિતણા જે જંગમદેવ. (૧, ૫૮, ૫૯).

આમાં ભૂમિના જંગમદેવ (બાલણ) ની અહર્નિશ સેવા કરવાની ઇચ્છા તે પ્રદર્શિત કરે છે, એ ઉપરથી તેની જ્ઞાતિ બાલણેતર હોવી જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે.

ગુરુ

તેની જ્ઞાતિ કઈ હતી એ આપણે જાણી શકતા નથી, તેમ જ તેનાં માતાપિતાનાં નામથી પણ અજ્ઞાત રહ્યા છીએ. પરંતુ તેણે પોતાના ગુરુનું નામ પુરુષોત્તમ જણાવ્યું છે અને તે પુરુષોત્તમ ભાલણ કવિ હોવો જોઈએ એમ પાછળ આપણે જોયું છે.

વતન

જે ભીમનો ગુરુ ભાલણ હોય તો તેનું વતન પાટણ કે તેની નજીકનું સ્થળ હોવું જોઈએ. હરિલીલાના ઉલ્લેખ ઉપરથી પાટણની પૂર્વે બાર ગાઉ ઉપર આવેલું ગુજરાતનું તીર્થસ્થાન સિદ્ધપુર હોવાનું જણાય છે. હરિલીલાનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે:—

“સિદ્ધક્ષેત્ર માધવ સરસ્વતી, રૂદ્રદેવ શ્રીકર્દમ યતિ,
અલક ગણેશ, ઇશ કેદાર, ગોવિંદ સ્વામી ભક્તિ સાધાર
સાનિધ્ય સમસ્ત વૈષ્ણવ તણી, કથા અનોપમ શોભા ધણી
હરિલીલા સોલકલા નામ વિષ્ણુભક્ત કેરૂં વિશ્રામ.” (ફલશ્રુતિ, ૧૦-૧૧)

આમાં જણાવેલું સિદ્ધક્ષેત્ર તે સિદ્ધપુર હોવા વિશે શંકા હોઈ શકે નહિ, કેમકે એમાં જણાવેલાં મંદિરો રુદ્રમહાલય, ગોવિંદ, માધવ, કર્દમન્નપિ, વગેરે સિદ્ધપુરમાં છે, અન્યત્ર નથી. છતાં પણ હરિલીલાના ઉપોદ્ધાતમાં શ્રી. અંબાલાલ જાનીએ એવું પ્રતિપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે આ સિદ્ધક્ષેત્ર તે સિદ્ધપુર નહિ, પણ પ્રભાસ હોવું જોઈએ. એ વિશે તેમણે જે દલીલો કરી હતી, તેનું ખંડન મેં વિસ્તારથી ‘કૌમુદી’ માસિકના ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૧ના અંકમાં કર્યું હતું. ભીમ પોતે જ પ્રભાસ અને સિદ્ધક્ષેત્ર જુદાં હોવાનું હરિલીલામાં જ લખે છે:—

“તિહાં બદરીનારાયણ, બાસ, સિદ્ધક્ષેત્ર, પુષ્કર, પ્રભાસ” (૧, ૮૭)

આગળ જતાં સિદ્ધક્ષેત્રમાં બિન્દુસરોવર હોવાનું જણાવે છે:—

સિદ્ધક્ષેત્ર ઉત્તમ ભુવિમાંહિ, સાન્નિધ્ય શ્રી સરસ્વતીપ્રવાહ;

બિન્દુસરોવરિ બ્રહ્માં ધ્યાનિ દેવહૃતિ પાત્રમાં નિજ ન્યાન” (૪, ૪૭)

આ ઉતારાઓ ઉપરથી સિદ્ધક્ષેત્ર તે સિદ્ધપુર હોવા સંબંધી શંકાને સ્થાન રહેશે નહિ.

ઉપરના ઉતારામાં સિદ્ધપુર તેનું વતન હોવા વિશે સ્પષ્ટ કથન નથી, પણ તેણે હરિલીલાની રચના સિદ્ધપુરમાં કરેલી એ ચોક્કસ છે. અને એ વાત રા. કેશવરામ શાસ્ત્રી પણ સ્વીકારે છે. (કવિચરિત, ભા. ૧, પૃ. ૧૨૩ અને પ્રબોધપ્રકાશનો ઉપોદ્ઘાત, પૃ. ૨૫). પરન્તુ બીમે પ્રબોધપ્રકાશની રચના પ્રભાસમાં કરી હતી. તેમાં તે પ્રભાસને ‘તીર્થતિલક’ કહે છે, એ ઉપરથી તેનું વતન પ્રભાસ માનવા તરફ શ્રીયુત શાસ્ત્રી પ્રેરાયા છે. આપણે બીમનો તે ઉદ્દેશ્ય જોઈએ:—

“ભવભયભંજન શ્રીભારતી, પંચપ્રવાહિ વહિ સરસ્વતી.

શ્રી સોમશ્વર નિજ આવાસ, ભુવિમાંહિ બીજી કૈલાસ !

તીર્થ-તિલક ખેત્ર પ્રભાસ, ચહાં વસઇ દ્વિજ નરસિંહ વ્યાસ,

તે ધરિ સેવક વૈષ્ણવદાસ, ક્રીધુ એહ પ્રબોધપ્રકાશ.” (૬, ૭૫)

આમાં પ્રભાસને તીર્થતિલક કહ્યું, તેથી તે તેનું વતન હોય એમ શી રીતે માની લેવું ? જોલટું તે આ કાવ્ય નરસિંહ વ્યાસને ત્યાં રહીને પ્રભાસમાં રચ્યાનું જણાવે છે, એ શબ્દો ઉપરની દલીલના વિરુદ્ધમાં જાય છે. જો પ્રભાસ તેનું વતન હોય, તો બીજાને ઘેર રહીને કાવ્ય-રચના શું કામ કરે ? એનાથી તો જોલટું એમ ફલિત થાય છે કે તેનું વતન પ્રભાસથી ભિન્ન હોવું જોઈએ અને તે ત્યાં આવેલો અને નરસિંહ વ્યાસને ઘેર કેટલોક સમય રહેલો હતો, જે વખતે તેણે એ કાવ્ય રચ્યું હતું. જો પ્રભાસને તીર્થતિલક કહ્યાથી તે તેનું વતન ઠરતું હોય, તો તે હરિલીલામાં સિદ્ધપુરને ઉપર ટાંકેલા ઉતારામાં ‘સિદ્ધક્ષેત્ર ઉત્તમ ભુવિમાંહિ’ કહે છે, તેથી સિદ્ધપુર તેનું વતન કેમ ન ઠરે ? પ્રભાસને તો તે તીર્થોમાં ઉત્તમ કહે છે, જ્યારે સિદ્ધપુરને તો તે આખી પૃથ્વીમાં શ્રેષ્ઠ સ્થળ કહે છે ! આથી પ્રભાસ કરતાં સિદ્ધપુર

તેનું વતન હોવાનો સંભવ વધારે છે. જો સિદ્ધપુર તેનું વતન ન હોત તો હરિલીલામાં પણ પોતાના ઉતારાનું સ્થળ જણાવત. પ્રબોધ-પ્રકાશમાં જેમ તે નરસિંહ વ્યાસને ઘેર ઊતર્યાનું જણાવે છે, તેમ સિદ્ધપુરમાં તે જેને ઘેર ઊતર્યો હોય તેનું નામ અવશ્ય જણાવત.

તીર્થયાત્રા ઉપર પ્રેમ

પરન્તુ પ્રશ્ન એ થાય છે કે તે સિદ્ધપુરનો વતની હોય તો પ્રબોધપ્રકાશની રચના પ્રભાસમાં કરવાનું કેમ કહે ? જવાબમાં કહેવાનું કે ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં કવિઓએ પોતાના વતનની બહાર જઈને કાવ્યરચના કર્યાનાં ઘણાં દષ્ટાંતો છે. જૂનાગઢના શ્રીધરે પ્રભાસમાં ગ્રંથ રચ્યો હતો, ખંભાતના શિવદાસે દક્ષિણના બિજાપુરમાં કેટલાંક કાવ્યો રચ્યાં હતાં અને વડોદરાના પ્રેમાનંદે સૂરત, નંદરબાર અને ભુરાનપુરમાં આખ્યાનો રચ્યાં હતાં. ભીમને તો પ્રભાસ જવાનું ખાસ કારણ હતું. તેને યાત્રાનો ઘણો શોખ હતો. તે વારંવાર દ્વારકાની યાત્રાએ જતો હતો એમ તે હરિલીલામાં જણાવે છે:—

“સત્સંગતિ સેવૂં દ્વારિકા, જેહ બણીજઈ બવતારિકા” (૧, ૭૪)

વળી તે દ્વારકામાં કૃષ્ણની સ્તુતિ કર્યાનો ઉલ્લેખ કરે છે:—

“એક વાર મિ કમલાપતિ ક્રીધી શ્લોક સાતઠ વીનતી” (૧, ૧૪)

આ ઉપરાંત પ્રબોધપ્રકાશ દ્વારકામાં રચાયાનો તે ઉલ્લેખ કરે છે, જો કે મૂળ સંસ્કૃત નાટક તો મગધ દેશમાં રચાયું હતું:—

અવની કેરુ બાર હતારિ આબ્યા હરિ દ્વારિકા મઝારિ

ધર્મશિલા હરિ આગલિ સાર, રચિયૂ નાટક કરી વિચાર. (૧, ૩૦-૩૩)

વળી તે કાઠિયાવાડના માધવપુરથી પણ પરિચિત હતો, કેમકે કૃષ્ણકૃતિમણીનું લક્ષ્મી તે ગામમાં થયાની લોકવાયકાને તે ટેકા આપે છે:—

દ્વારાવતી બણી સાંચર્યા કેશવ બલભદ્ર વીર;

પુહુતા તે માધવપુરી, નગરી વસઠ એ સાગરિ તીર.

તિહાં મહાનદી મધુમતી અતિ ઉછવ રૂપિણી વન માંહિ

હાય મેલાવુ હરિતણુ, હુધ રાણી રૂકિમણી વિવાહા

(હરિલીલા, ૧૪, ૫)

આ પ્રમાણે દારકા જતી વખતે તે કાઠિયાવાડનાં તીર્થસ્થાનોમાં જતો હતો અને તે પ્રમાણે પ્રભાસમાં ગયો હોય તો કંઈ આશ્ચર્ય ન ગણાય. ત્યાં તે નરસિંહ વ્યાસને ઘેર-કદાચ તેના તીર્થગારને ઘેર-જિતયો હોય અને તેના કહેવાથી પ્રમોધપ્રકાશનું કાવ્ય રચ્યું હોય તો તે સંભવિત છે. તે કાવ્યના આરંભમાં ઋષિહ્રપ્રસાદેન (નરસિંહની કૃપાથી) કહે છે તેમાં નરસિંહની મહેમાનગિરિનો ઉલ્લેખ છે, એમ હું માનું છું.

પ્રવોધચન્દ્રોદયસ્યાહં યથાબુદ્ધિ વિવેચનમ્ ।

શ્રીઋષિહ્રપ્રસાદેન કરિષ્યે નાતિવિસ્તરમ્ ॥૨॥

શ્રી. કેશવરામ શાસ્ત્રી નરસિંહ વ્યાસને બીમનો પુરાણુ ચુરુ કહે છે (પ્ર. પ્ર. ઉ પૃ. ૨૬) અર્થાત્ તેની પાસેથી બીમને પુરાણોનું જ્ઞાન મળ્યું હશે, પરંતુ બીમ સંસ્કૃતનો સારો અભ્યાસી હતો એ જોતાં તેને પુરાણો અથવા પ્રમોધચન્દ્રોદય નરસિંહ વ્યાસ પાસે સમજવાની આવશ્યકતા નહોતી. તે તેના ઘેર સત્કાર પામ્યો તેની કૃતજ્ઞતામાં તેણે તેના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો હશે એમ હું સમજું છું. શ્રી. અંબાલાલ જાની નરસિંહ વ્યાસને બીમનો પિના માને છે.* ૨ા. બાનુસુખરામ તેને (બીમને) ખંભાતના વિષ્ણુદાસનો પિના અને નડિયાદના અવિયગદાસનો દાદો કહે છે, એને માટે તો કશો આધાર છે જ નહિ.

૨ા. કેશવરામ શાસ્ત્રી આ બીમ તે નરસિંહની હારમાળાવાળો બીમ સંન્યાસી હોવાની સંભાવના રજૂ કહે છે, x પણ હારમાળાવાળો રામભક્ત અને તુંડમિગ્નજી બીમ અને હરિલીલા અને પ્રમોધપ્રકાશવાળો કૃષ્ણભક્ત અને નિરભિમાની બીમ એક ન હોઈ શકે તેમ મારું માનવું છે. તેમણે એક હાથપ્રતમાંથી બીમનાં જે છૂટક પાંચ પદો આપ્યાં છે, તે હરિલીલાવાળા બીમની કૃતિ જણાય છે. એમાંનાં પહેલાં ત્રણ પદો તેના અન્ય ગ્રંથોનાં મંગળાચરણ લાગે છે.

* હરિલીલાનો ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૧૦૬. 'વિષ્ણુદાસ' પૃ. ૨૫

x કવિચરિત, ભા. ૧, પૃ. ૧૩૬ એજન, પૃ. ૧૩૫-૧૩૬.

પ્રકરણ ૯ અન્યપરિચય

ભીમે હરિલીલા પોડશકલામાં બોપદેવના હરિલીલાવિવેકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેથી જાણને કદાચ એમ લાગે કે તે બોપદેવના સંસ્કૃત કાવ્યનો અનુવાદ હશે. બોપદેવનું કાવ્ય તો ભાગવતની અનુક્રમણિકા રૂપે માત્ર ૧૭૮ શ્લોકનું કાવ્ય છે, જ્યારે ભીમના કાવ્યમાં આખા ભાગવતનો સાર છે. ભીમે માત્ર ભાગવતનાં પ્રકરણો બોપદેવના આધારે પાડ્યાં છે, પરંતુ આખું કાવ્ય તેની સ્વતંત્ર કૃતિ છે. અને છતાં પણ તેણે જાખ્યું છે કે મેં બોપદેવના આધારે કથા લખી છે અને બોપદેવના કાવ્યને સરોવરની ઉપમા આપી છે, અને પોતાના કાવ્યને ફૂવાની સાથે સરખાવ્યું છે ! કેટલી નમ્રતા, કેટલું નિર્ભીમાનપણું અને કેટલી સ્વચ્છાઈ !

પ્રબોધ-પ્રકાશ કાવ્ય કૃષ્ણમિશ્રના પ્રબોધચન્દ્રોદય નાટકનો કાવ્ય રૂપે અનુવાદ છે. આ અનુવાદ શબ્દશઃ નથી, પણ સાર રૂપ છે અને કથા-રૂપે છે. ઘણા પ્રસંગો તેણે ટૂંકાવી નાંખ્યા છે અને તેને ગુજરાતને અનુરૂપ કરવાને કેટલોક ફેરફાર પણ કર્યો છે. તે પોતે એ વાતનો ઉલ્લેખ કરે છે :

“વિષ્ણુભક્તજનતણા પ્રસાદિ પ્રબોધ ચન્દ્રોદય અનુવાદ;

કહોસ વિચારસાર સંક્ષેપ, પંડિત રખે કરુ આખેપ (૧, ૨૬)

આ કથા મનુષ્યના અંતઃસ્થ પરિપુના રૂપક રૂપે છે.

આ બંને કાવ્યો બહુ જોયા પ્રકારનાં નથી અને તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રકટ થઈ ગયાં છે, એટલે તેમાંથી હિતારા આપવાની જરૂર લાગતી નથી. પ્રબોધપ્રકાશ કરતાં હરિલીલા વધારે જોયા પ્રકારનું છે. એમાં કવિની જિમ્મિઓનો વધારે સારો અવિષ્કાર છે.

પરિશિષ્ટ

કૃષ્ણવિષ્ટિ

પદ ૧

રાગ મારુ

- હરિનો હાથ અહીં પંચાલી, ઓલંબા છે વાલી વાલી,
'તમ જીવતાં સારંગપાણી ! સભામાંહે હું બધૂં વિગોવાણી. ૧
બક્તવત્સલ બિરદ તઢારું, તો કાં દુઃખ ગયું નહિ માહારું ?
દુઃશાસને કર અહીંને આણી, એક વસ્ત્ર કેશ અહીં તાણી. ૨
ત્યવારે ગાઢે સાઢે રોઈ, બીખ્મ દ્રોણ રહ્યા ત્યાંહાં જોઈ.
વિકૃલ ! વાહારે નાબ્યા ધાઈ, નેષ્ટ થ્યા છે પાંચે ભાઈ. ૩
કર્ણે બોલ કઠિણ બહુ બાખ્યા, પાંડવ દાસ કરીને રાખ્યા.
'તું થઈ દુર્યોધનની દાસી,' વાર્યો રાયને મન વિમાશી. ૪
ત્યવારે 'કેશવ ! કેશવ !' કહીને પુકારી, તોહે નાબ્યા દેવ મુરારિ,
હું સરખી નહિ દુખિણી નારી, દીનાનાથ ! તહો વીસારી. ૫
પ્રીતિ તઢારી ત્યવારે જાણી, રહ્યું નહિ પિતાતણું, પાણી.
ધિક્ અર્જુનનું ધનુષ એ ભારી, બીમસેન તો થયો ભિખારી. ૬
બણ્યું ગણ્યું પાંચે વીસાર્યું, તેજ રાયજીએ રમતાં હાર્યું.
આજે હું કુલવધૂ વખાણી, સભામાંહે દાસી ગણાણી, ૭
યવારે કરવા લાગ્યો નાગી, ત્યવારે પાવકજવાલા લાગી.
કાએ નહિ ચે વાહારે ધાએ, દાવાનલ તે ક્યમ હોલવાએ ? ૮
કહીઆરોએ જોને પાલે, રાંક થઈ રળીને આલે.
દુઃખતણી જ્યવારે આવી ધાંટી, ત્યવારે ન થયો કાએ માંટી. ૯
પાપીએ ચીર અણૂ જ્યવારે, કઠિન હૃદય ફાટ્યું નહિ ત્યવારે.
કાએ નહિ જે ત્યાંહાં મૂકાવે, મરણે પણ માગ્યું નવિ આવે. ૧૦
ચેહેને એકે નોહે સ્વામી, ત્યમ હું દુઃખ ત્યવારે પામી.
કૌતુક જોયું સખલે સાથે, ત્યમ બાલણુ પ્રણુ રઘુનાથે. ' ૧૧

૫૬ ૨

દેશી ચાલતી

જૂદરજી બાવશં બાપે, પાંચાલીને રોતી રાખે.
 આંસું લોહ છે જગજીવન, ' દ્રૌપદી ! દઢ કરે હવે મન. ૧
 તહાને દુઃખ પડયું તાં જ્યહવારે, હું દારકા નહોતો ત્યવારે.
 મેં તો જાણ્યું નહિ તાહારા સમ, પાંડવ છૂત રમ્યા તે ક્યમ. ૨
 જો જાણું તો ચાલીને આવું, ઉપજતો એ કલેશ સમાવું.
 દુઃખ પડ્યું નથી એ તુઝને, સહી જાણે જે થુ છે મુઝને, ૩
 કેશ નથી ઝાલ્યા એ તાહારા, સહી જાણે એ તાણ્યા છે માહારા
 સાથ સખજાને હું મારી, રોતી દેખાડું હું એહેની નારી. ૪
 જો યુધિષ્ઠિર કહે તો યુદ્ધ કીજે, વેર આપણું વાલી લીજે.
 સોએ બાધને મારીને પાડું, રડવડતાં મસ્તક દેખાડું. ૫
 તેર વરસ પૂઠે, હો બાઈ ! બલીઆ છે એ પાંચે બાઈ.
 હું આગળ રહીને મરાવું, એહની બીનાં મસ્તક મુંડાવું. ૬
 બીમસેનની ગદા જે બારી, દુર્યોધનને ઉર ખેસારી,
 શ્યામા ! તાહાઈ દુઃખ જ ટાળું, લક્ષ્મી પાંડવની ગમ વાળું. ૭
 રોતી રહે, અર્જુનને જાણે, કર્ણ મારીઓ એ ન જાણે.
 દુઃશાસનના કર છેદાવું, તો તુજ પાસે ગોઠે (!) આવું. ૮
 એમ સુંદરી આરતિ નવિ કીજે, સુખદુખ સર્વે નિર્વહી લીજે.
 એમ કહીને શ્યામા સંતોષી, અત્રત સરખે વચને પોષી. ૯
 બાલણ પ્રજુ રહુનાથે વાણી, સહુ દેખતાં કહી તે તાણી.

૫૬ ૩

રાગ પરજિયો

સુંદર શ્યામજી હો ! માહારા દુઃખ તણો નહિ પાર.
 પિતા તાં પુરુષોત્તમ સરખા, બલીઆ બહુ બર્તાર. સુ. ૧

પાંચે પાંડવ જીવતાં હ, વૈરાટ ઘેર થઇ દાસી રે,
 ભોગવ્યા વિના ક્યમ છૂટીએ વાહાલા ! કર્મ કર્યાં તે વાસી રે. સું ૨
 કયેકે કેશ ત્રહીને ધમરડી, સમામાંહે મુજને મારી રે.
 યુધિષ્ઠિર જોઈ રહ્યા સામૂં પશુ, તેહેને ન સકયા વારી. સું ૩
 બીમસેનને જમ મેં કહ્યું જો, હું કુળે સંતાપી રે,
 કૂડ કરીને કંથડે માહારે, રાત્રે નાંખ્યો મારી. સું ૪
 બાંધી કાઠી બાળવા શું કીધું, સારંગપાણી !
 કુખડું એહવૂં ભોગવ્યું, પશુ ગ્યા નહિ માહારા પ્રાણી. સું ૫
 સધલા બીમે મારીઆ, ત્યાંહાંથકી મૂકાવી રે,
 સુંદરવર ! શું કીજીએ, જો કેએ ન છૂટે બાવી. સું ૬
 જ્યદ્રથ હરી ગયો ત્યાંહાં મુકને રથ સાથે ટલવલતીરે,
 પાપી તો માર્યો નહિ, પશુ મૂકાવી વલવલતી રે. સું ૭
 મેળ કરી તહો આવશે, ત્યારે કૌરવપાંડવ મળશે રે,
 કર્યું દુઃશાસનને દેખી માહારું હૈડું બગશે રે. સું ૮
 મેળ કરો તો માહારા સમ છે, થાવા છો સંગ્રામ રે,
 બાલણુપ્રભુએ રાવણુને કર્યું, ત્યમ કરો તજી કામ રે. સું ૯

૫૬ ૪

રાગ દેશી ચાલતી

'હરજી ! સાંભળો રે', દ્રૌપદી બોલે વાણી.
 'હસ્તિનાપુર તહો જાઓ છો, વાહાલા ! વિષ્ટિ કરવા રે,
 પિયુડા માહારા કાયર થઇને, હોડે છે ઊગરવા. હરજી ૧
 દેશ આપશે, ધન આપશે, પાંચે સુખીઆ થાશે રે.
 પશુ હૈયે હોળી લાગી છે માહારે, કહો તે ક્યમ હોવાશે રે. હં ૨
 દુઃશાસને ચીર તાણીઆં, કર્યું કઠિન બહુ બાખે રે.
 એ બગનું તે ક્યમ હોવાશે, સધળા માર્યા પાખે રે. હં ૩

- માહારા સમ છે, ને મેળ કરે તો; માગૂં છું દેવમુરારિ રે.
 એ કામ ને કરવું હોએ તો, મુહને જાને મારી રે. ૬૦ ૪
- સૂત્રી કે કાયર નોહે, તે માટે હું માગું રે.
 મુધિષ્ટિર બાલણ થયા, તે તો થડથી વાંકું રે. ૬૦ ૫
- આપ ભાઈ માહારા બળીઆ છે, તે આગળ થઈને વઢશે રે;
 એમ કરતાં ને જીતશે તો, યશ તલને તે ચઢશે રે. ૬૦ ૬
- જેણે પહેરી કાંચળી, ધનુષ્યબાણ તે મેહેલી રે,
 તેહેની આશા શી કરે? વાત કહું હું છેલી રે. ૬૦ ૭
- મેળ કરી તલ્લે આવશે, તો હું છોડીશ પ્રાણ રે.
 દુર્યોધન જીવે જીવું તો, તો તલ્લારા ચર્ણુની આણ રે. ૬૦ ૮
- સજા માંહે સહ દેખતાં હું ગાઢે સદે રોઈ રે;
 વીર કહાવી પાંચે બેઠાં, ત્યારે નીચું જોઈ રે. ૬૦ ૯
- માતા તેહની વાંઝણી, જે વીર વ્રત ન પાળે રે,
 પરણી હોએ નારી તેહનું, દુઃખ નાવ ટાળે રે. ૬૦ ૧૦
- કેશવજી! હું શું કરું, ને પ્રીતિ પાંચથું માંડી રે.
 આડું જોતાં માહારું સુખે સુખે છે રાંડી રે. ૬૦ ૧૧
- વિષ્ટિ કરવા મોકલે છે, શ્યામસુંદર! તાં તલને રે;
 એવા ને બળીઆ હુતા તો શા મને પરણ્યા અલને રે. ૬૦ ૧૨
- રાજ્યનું કાંઈ છે નહિ, અલ્હારે તાં કામ રે.
 ત્યમ કરો યમ રાવણને કથું, બાલણપ્રભુ રામ રે. ૬૦ ૧૩

